RUIMTE MAKEN
IN TRANSITIE

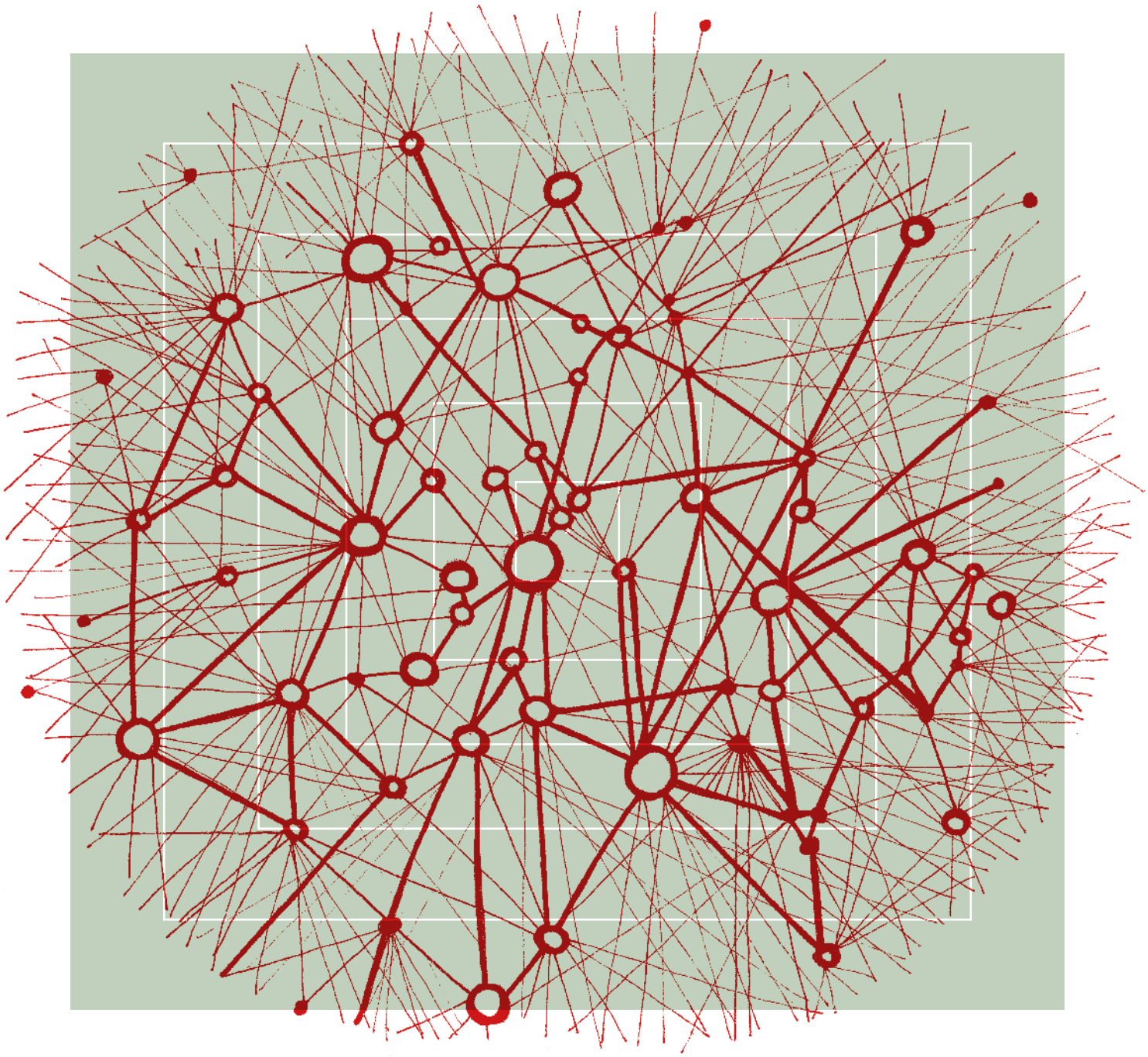

Een artistiek onderzoek naar wat in beweging komt als niet alles al vastligt

Kunstenaar Marjolijn Zwakman

INHOUD

Exploratie: somatische kennis 5

Het is er al: Tekening en gedicht 1 6

Het ongemak van een andere blik 11
Jacco, lectoraat Change Management

Vertrekpunt: Kunstenaar in de maatschappij 15

I Context: Ruimte maken in transitie 17
- Samenvatting van het PD onderzoek ‘Ruimte maken in transitie’
- Bereidheid tot bevragen
- Kunst als iets relationeels en dialogisch, midden in de maatschappij

II Belichaamde informatie: ruimte voor intuïtieve gevoeligheid 27
- Ervaringsruimtes: tijdelijke ruimtes voor ontmoeting en onderzoek
- Somatic Field of Knowledge, 4 elementen
- Werkprincipe, werken vanuit de essentie van een werkvorm

III Wat de kunstenaar kan openen in transitieprocessen 47
- Wat is van waarde
- Ruimte voor meerdere betekenissen naast elkaar
- Scaling deep, de onzichtbare impact die verandering mogelijk maakt

Verlangen: Tekening en gedicht 2 54

IV Onderzoeksthema’s in Zeeland: ruimte voor uiteenlopende stemmen 59
- De stem die niet wordt ingebracht
- Welke taal gebruiken we?
- Audio en video exploratie: een oefening in Luistervaardigheid

V Bronnen: de ontmoeting als bron 69
- Welke kennis krijgt ruimte
- Status van bronnen
- Een werkend onderscheid, repertoire en archief

Draden spinnen: Tekening en gedicht 3 78

Kennis in beweging 83
Godelieve, lectoraat Kunst | Cultuur | Transitie

Exploratie: somatische kennis

Deze publicatie bestaat uit getekende en gefotografeerde beelden en uit (getypte) woorden. Woorden die je kunt lezen, overdenken, interpreteren en misschien ook voelen en ervaren.
In het dagelijks leven vertrouwen we vaak op analyse, gesprekken en bestaande kennis om situaties te begrijpen en richting te vinden. We denken na, spreken met elkaar, plannen en analyseren en gebruiken kennis die al beschikbaar is.

Tegelijkertijd nemen we voortdurend meer waar. Via ons lichaam, onze zintuigen en verbeelding, in wat er tussen mensen gebeurt en in onze reactie op de wereld om ons heen. Er kan zich daarin iets aandienen voordat we er woorden voor hebben. Een lichamelijke gewaarwording, een beeld, een gevoel of een associatie kan iets zichtbaar maken of een andere betekenis openen. Als we daar aandacht aan geven en onderzoeken wat zich aandient, kan daar een ander soort kennis uit ontstaan: somatische kennis.

In de kunstwerken die ik maak, ervaar ik hoe die intelligentie ruimte krijgt. Via beelden, belichaming, vertraging en geconcentreerde aandacht ontstaat ruimte om waar te nemen, zonder meteen te hoeven weten of benoemen.

Wat somatische kennis precies is en hoe die zich verhoudt tot andere vormen van kennis, ben ik al een aantal jaar aan het ontdekken. Dat onderzoek zet zich voort. Ik heb er nog niet de juiste woorden voor, en misschien vind ik die juiste woorden wel nooit.

Ik wil er vooral graag al doende en makend, samen met de ander, met jou, achter komen hoe we die kennis kunnen inzetten in ons leven en werk.

Audiomateriaal luisteren
Het experiment van deze publicatie begint al bij het lezen en luisteren. Achter de woorden van Jacco (p. 13) en Godelieve (p. 87) staat een QR-code. Via deze code kun je de tekst beluisteren, ingesproken door henzelf.

Ook de gedichten Het is er al (p. 9), Verlangen (p. 57) en Draden spinnen (p. 81) worden door mij voorgelezen. In de audio en video exploratie Een oefening in Luistervaardigheid (p. 67) hoor je naast mijn stem muziek en kijk je tijdens het luisteren naar video beelden.

Het zijn kleine experimenten om ook de somatische intelligentie aan te spreken. Klank, ritme, intonatie, beelden en muziek kunnen allemaal invloed hebben op hoe woorden binnenkomen en welke betekenis zich vormt.

Ik nodig je uit om daarmee te experimenteren. Luister en kijk, en blijf nieuwsgierig naar wat er gebeurt. Wat valt je op? Wat merk je op terwijl je luistert en kijkt?

Stuur jouw somatische observaties
Ik zou het heel waardevol vinden om jouw observaties te ontvangen als spraakbericht. Het mag natuurlijk ook geschreven, getekend of op een andere manier die bij jou past. Ik zou het te gek vinden als je jouw observaties met me wilt delen via Signal of WhatsApp. Dit is mijn nummer: 06-48704941.

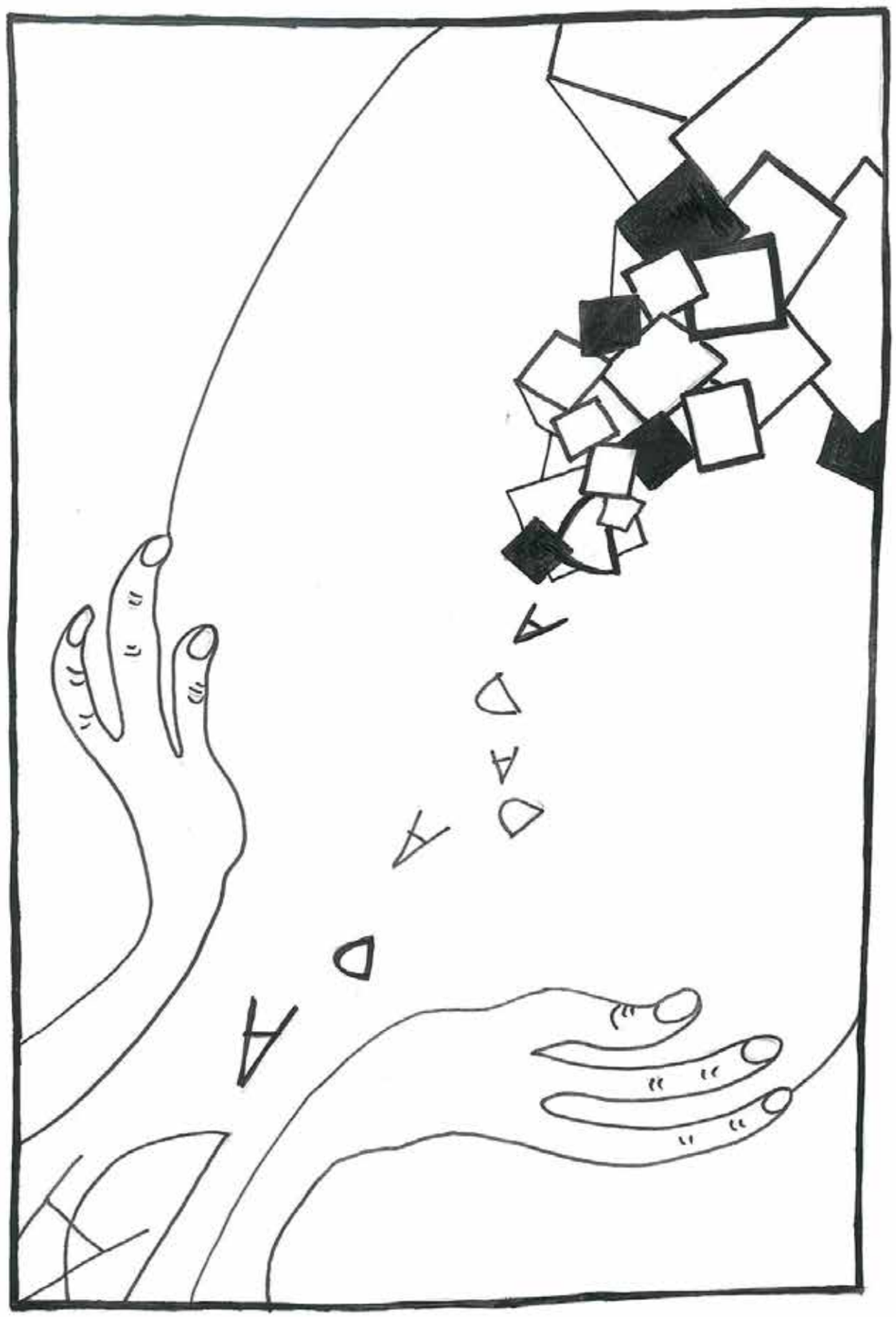

dkk '24

Het is er allemaal al
Al lang
Voordat wij
Elkaar leerden kennen
Herkennen
In taal
Constructies
En modellen
Daaronder
Een oersprong
Fractals, een vallei
Een centerline
Een diepte
Die het licht wil zien
Lichtvoetig
Verlangen
Het is er
al lang.

Tekening en gedicht 1

Het is er al

Het is er allemaal al
Al lang
Voordat wij
Elkaar leerden kennen
Herkennen
In taal
Constructies
Modellen
Daaronder
Een oorsprong
Fractals, een vallei
Een centerline
Een diepte
Die het licht wil zien
Lichtvoetig
Verlangen
Het is er
Al lang

Marjolijn Zwakman

UTRECHT, OKTOBER 2024

Over de gedichten
Dit gedicht en deze tekening zijn de eerste uit een reeks van drie, zie Verlangen (p. 54) en Draden spinnen (p. 78) De taal in dit gedicht is gevormd door belichaamde kennis, praktijkervaring en teksten die ik heb gelezen.

Ik schreef en tekende dit werk in oktober 2024. In die periode volgde ik de training *Belichaamde eenvoud in werk* (Ruimtehouders, z.d.) waar ik in aanraking kwam met het idee van de centerline. Dit wordt vaak gezien als een verticale as in het lichaam, die de verbinding symboliseert tussen denken (hoofd), voelen (hart) en instinct of intuïtie (buik). Het gaat om de integratie van deze drie centra, zodat we in balans kunnen handelen, voelen en denken. Ik werkte in deze tijd zelf met een team van kunstenaars-onderzoekers aan de Leerexpeditie onzekerheidsvaardigheid (Onzekere Zaken, z.d.) waar we onder andere dit principe onderzochten. Ook las ik Alchemie van Creatie, de 8 kernprincipes (Oellibrandt, 2023).
Een artikel over het werk van kunstenaar Kinke Kooi (Hofstede, 2023) raakte aan een andere laag die in deze periode belangrijk voor mij werd: het afdalen naar wat minder zichtbaar is en minder vanzelfsprekend een plek krijgt. Het werk van Kooi bracht me in contact met kwaliteiten als naar binnen keren, afwachten, vorm loslaten en ruimte maken voor het intieme en onzichtbare.

Deze ervaringen en bronnen vormden de context waarin de tekeningen en gedichten ontstonden. Tijdens het maken raakten ze verweven in het werk en kregen ze daarin een eigen, nieuwe vorm. Zie hoofdstuk V Bronnen: de ontmoeting als bron (p. 69).

AUDIO EXPLORATIE:

Je hebt de woorden van Marjolijn gelezen. Luister ze nu terug in haar eigen stem.

Wat merk je op?
Luister hier →

‘Om een vakgebied te innoveren, zul je je licht moeten opsteken bij de buren.’

Jacco

Het ongemak van een andere blik

Jacco, lectoraat Change Management

Eén van de kernprincipes van wetenschappelijke vooruitgang is dat je op de schouders gaat staan van de groten voor je. Voor mij is de Canadese organisatiekundige Gareth Morgan zo’n grote. In het tweede of derde jaar van mijn studie bedrijfskunde, moest ik zijn Beelden van Organisatie (Images of Organization) lezen. Als negentienjarige had ik me nooit echt druk gemaakt over epistemologische kwesties. Kennis van dingen – organisaties, mensen, bijenvolken, raketten – neemt toe door dat wetenschappers steeds beter in staat zijn die dingen uit te lezen. Maar Morgan liet zien dat we nooit rechtstreekse toegang hebben tot het hart van wat ons gedeelde vakgebied zou worden. Kennis van organisaties verwerven we altijd indirect, via de band.

Kennis gaat via taal en taal bleek minder ongecompliceerd dan ik had aangenomen. De taal waarmee we spreken over organisaties en waarmee we de body of knowledge van de organisatiekunde opbouwen, zo stelt Morgan, is altijd en noodzakelijk geleende taal. De metafoor, de stijlfiguur waarmee we het één voorstellen als het ander, speelt daarin een cruciale rol. Als we vragen hebben over hoe je organisaties zou moeten ontwerpen, inrichten en besturen maar daar nog geen eigen taal voor hebt, dan kunnen we bijvoorbeeld te rade gaan bij ingenieurs en ons voeden met de kennis die zij hebben ontwikkeld van het ontwerp, de inrichting en de besturing van machines. En dat is precies hoe het is gegaan. In het openingshoofdstuk Organisaties als Machine beschrijft Morgan hoe het ingenieursdenken haar stempel heeft gedrukt op ons denken over organisaties. Zie hier de bron van de vanzelfsprekendheid waarmee we, tot op de dag van vandaag, denken in rijtjes als input-throughput-output of verlangen naar gestroomlijnde organisaties waarin standaardisatie, efficiency en goed uitvoerde heldere plannen centraal staan.

De tijd staat niet stil en taal van de ingenieur bleek niet zaligmakend. En dus volgden vele andere metaforen waarmee we onze organisatie nieuw leven zouden inblazen. De biologen – hoofdstuk 2: Organisatie als Organisme –, de hersenwetenschappers, de antropologen – ze kwamen en lieten hun taalsporen na.

Dit proces van metaforisatie is onvermijdelijk, zo stelt Morgan, maar nooit onschuldig. De metafoor is geen stijlmiddel ter taalverfraaiing van wat we eigenlijk al weten; zij bepaalt ten diepste wat we zien, hoe we dat interpreteren, en hoe ons handelingsrepertoire eruit komt te zien.

De schatplichtigheid aan de metafoor wordt nogal eens vergeten of verzwegen. We spreken over procesoptimalisatie of de noodzaak van standaardisatie bij verdere efficiëntiewinsten, maar doen dat zonder actieve herinnering aan de machinemetafoor die begin 20e eeuw zo bepalend was voor hoe we gingen denken over organisaties. We spreken over strategieën, aanvalsplannen of allianties – maar ervaren dat nauwelijks nog als echo’s van de ooit nieuwe legermetafoor. We vinden het vandaag de dag volmaakt logisch dat onze organisaties zich hebben aan te passen aan hun omgeving, maar hebben slechts vage herinneringen aan de biologische metafoor die eraan ten grondslag ligt. De body of knowledge van de organisatiekunde – de concepten, de vanzelfsprekendheden, de bepaling van wie en wat ertoe doet, de verbanden der dingen – zou je kunnen vergelijken een garage vol met spullen waarvan we vergeten zijn van wie we ze ook alweer hadden geleend, maar waar we ook niet meer zonder mee kunnen.

In 1986 kwam Gareth Morgan tot acht metaforen die bepalend zouden worden over hoe we over organisaties denken. Acht hoofdstukken waarmee hij kon illustreren waar het hem misschien wel echt om te doen was: het blootleggen van het mechanisme waarmee de organisatiekunde als vakgebied zichzelf ontwikkelt: we plegen leentjebuur, eigenen ons vreemde concepten toe, geven die een plek in de bestaande body of knowledge en maken ons met het verstrijken der jaren steeds minder druk om de herkomst van wat we ooit als spannende, nieuwe organisatietaal ervoeren.

Je kunt Morgan's manier van denken als historisch verklarend onderzoek interpreteren ('achteraf kun je zien welke metaforen school hebben gemaakt'), maar ik lees het ook als een aanwijzing voor actieve vernieuwing van de organisatiekunde als vakgebied. Ik haal daaruit dat vernieuwing, echte vernieuwing, nooit van binnenuit komt. Om een vakgebied te innoveren, zul je je licht moeten opsteken bij de buren en je laten inspireren door disciplines, vakgebieden en praktijken die op het eerste gezicht niks te zeggen lijken te hebben over het leven in en van organisaties. Dat principe is een belangrijk onderdeel van de onderzoeksstrategie van het lectoraat Change Management geworden: wat als we moedwillig een nieuwe metafoor de organisatiekunde binnendragen en ons afvragen wat er zou gebeuren als we alles wat binnen die metafoor vanzelfsprekend is, zouden uitpakken in een vakgebied waarin dat alles wezensvreemd is?

Toen ik in 2013 mijn lectoraatsrede aan De Haagse Hogeschool uitsprak, stelde ik voor om precies dat te doen. Preciezer: ik kondigde aan dat het nieuwe lectoraat Change Management als opdracht zou krijgen om een nieuw hoofdstuk aan het boek van Morgan toe te voegen. We kennen metaforen als 'organisatie als machine', 'organisatie als organisme' of 'organisatie als cultuur'. Maar wat als we organisaties zouden gaan voorstellen als kunst?

Sinds de oprichting van het lectoraat werk ik samen met andere onderzoekers aan een onderzoekslijn waarbinnen we proberen uit te zoeken op welke manier kunst, de kunsten, kunstwerken, artistieke praktijken, kunstenaars of het kunstenaarschap de organisatiekunde zou kunnen verrijken. De gedachte was dat de Organisatie als Kunst, net als die andere metaforen die haar voorgingen, zou kunnen helpen om onszelf weer wat te vervreemden van organisaties zoals we ze kennen. Dat ook deze metafoor het blikveld zou doen veranderen: ons helpt om andere dingen te zien of de dingen anders te zien. Ons aanzet tot een andere houding wellicht. Ons handelingsrepertoire vergroot.

Vanuit die gedachte heb ik de samenwerking gezocht met Marjolijn Zwakman. Dat was 2019 en gebeurde niet vanuit een vastomlijnd plan of een hele specifieke inzet. Ik zag Marjolijn optreden, we raakten aan de praat, en kwamen vrij snel tot de slotsom dat in een samenwerking spannend onderzoek besloten zou kunnen liggen. Waar ik als organisatiekundige gefascineerd ben door de vraag hoe ons vakgebied zich zou kunnen voeden met de kunsten, liep Marjolijn me vanaf de andere kant tegemoet. Opgeleid aan drie verschillende kunstacademies werd het voor Marjolijn, zo vertelde ze me, al vrij snel duidelijk dat haar werkterrein verder zou moeten strekken dan de white cube van het museum of de black box van het theater. Marjolijn is geïnteresseerd in mensen in relatie tot elkaar en in relatie tot systemen. Marjolijn: 'Er is meer ruimte om onze systemen te herzien dan je denkt.'

Welkom bij het lectoraat Change Management, Marjolijn.

In deze publicatie blikt Marjolijn terug op vijf jaar betrokkenheid bij het lectoraat Change Management. Dat doet ze door vooruit te kijken, en zich voor te stellen aan de mensen met wie ze de komende jaren gaat samenwerken in het kader van haar Professional Doctorate-onderzoek Ruimte maken in transitie: Artistieke impulsen voor belichaamde kennis en meerduidige perspectieven in gebiedsontwikkeling.

Dat doet ze op eigen wijze, in een taal die tot op de dag van vandaag niet de mijne is. Zoals haar hele manier van werken niet de mijne is. Dat klinkt leuk en belangrijk – vier de verschillen! – en dat is het ook. Echt. Maar in de praktijk betekent het ook misverstanden, irritatie en zelfs schaamte. Maar hoe ongemakkelijk soms ook, Marjolijn lost de gezochte belofte van vernieuwing-door-vervreemding in.
Dat doet ze door kunstenaar te blijven. Al vrij snel kwamen we tot de conclusie dat wijzelf elkaar niet halverwege zouden moeten willen ontmoeten. Zonder in stereotypen te willen vallen, proberen we de verschillen te benutten in wie we zijn en waar we vandaan komen. Wanneer we werken met groepen proberen we tussen ons in een veld te openen – zo'n frase dat ik nooit zelf zou bedenken, maar nu wel gebruik. Een ruimte waarbinnen professionals stil kunnen staan om te reflecteren op vaak alledaagse organisatievraagstukken en om iets nieuws uit te proberen. We vragen deelnemers wel eens om letterlijk positie in te nemen in het veld. Ga dicht bij Marjolijn staan als je aanslaat op haar performance, of zoek Jacco op als je je thuis voelt bij zijn presentatie.

Het valt me telkens weer op hoeveel mensen zich aangetrokken voelen tot wat Marjolijn als kunstenaar tot uitdrukking brengt, en hoe ze dat doet. In het artistieke – de performances, de video's, de zintuigelijke taal, de oefeningen, het oog voor detail, de dubbelzinnigheid – verschijnt het organisatieleven op een manier die zich maar moeizaam laat inpassen in de bestaande body of knowledge.
Maar juist daarin lijkt de aantrekkelijkheid van de kunst te schuilen. In onze samenwerking hebben we nooit willen aansturen op doorbraakinzichten, heldere conclusies of dingen die je als deelnemer vanaf morgen anders kunt gaan doen. Ikzelf vind dat nog steeds lastig. Voelen mensen zich niet bekocht als ze geen antwoorden krijgen op hun openstaande organisatievragen? Maar ik doe mensen tekort. Het zoeken en bevragen – het zijn niet de tekortkomingen van de kunst. Het is de reden dat we met kunstenaars willen samenwerken. Het is de reden waarom de samenwerking met Marjolijn mij zoveel heeft gebracht.

Jacco van Uden
DEN HAAG, 29 JUNI 2026

AUDIO EXPLORATIE:

Je hebt de woorden van Jacco gelezen.
Luister ze nu terug in zijn eigen stem.

Wat merk je op?
Luister hier →

Vertrekpunt: Kunstenaar in de maatschappij

Hallo Marcel en Raquel,

De komende vier jaar werk ik aan mijn Professional Doctorate-onderzoek *Ruimte maken in transitie: Artistieke impulsen voor belichaamde kennis en meerduidige perspectieven in gebiedsontwikkeling*. Een onderzoek waarin ik als kunstenaar verken welke rol artistiek onderzoek kan spelen binnen gebiedsontwikkeling en transitieprocessen in en rond Natura 2000-gebieden in Zeeland. Het onderzoek is een samenwerking tussen het lectoraat Kunst | Cultuur | Transitie van de HZ University of Applied Sciences en de Provincie Zeeland. Het richt zich op gebieden waar natuur, landbouw, klimaat en wonen samenkomen.

Voordat ik aan dat onderzoek begin wil ik eerst terugkijken op de afgelopen vijf jaar, omdat veel van de vragen die mij straks in Zeeland bezig gaan houden hun oorsprong hebben in eerder werk. De afgelopen vijf jaar werkte ik als performancekunstenaar vanuit het lectoraat Change Management samen met lector Jacco van Uden (De Haagse Hogeschool). In die periode ontwikkelde ik artistieke werken, workshops, performances en ervaringsruimtes rond thema's als professionele ruimte, onzekerheid en impact in organisaties. Vanuit het lectoraat wordt kunst ingezet als manier om het vakgebied organisatiekunde te verruimen, door inspiratie op te doen buiten de gebruikelijke management- en organisatielogica's. Wat kunnen organisaties bijvoorbeeld leren van de manier waarop kunstenaars omgaan met onzekerheid, dubbelzinnigheid en speelruimte? (Van Uden, 2013).

Voorbij aan bestaande denkkaders

Ik doe mijn werk dus in een omgeving en vakgebied waar, in tegenstelling tot de kunsten, juist gezocht wordt naar controle en voorspelbaarheid. Die spanning trekt mij aan. Mijn afstudeerwerk van de master modern muziektheater T.I.M.E. aan het Koninklijk Conservatorium in Den Haag vond in 2012 al plaats midden in een organisatie. Ik werkte twee maanden als artist in residence binnen de ING en gebruikte de kantoortuin als atelier. Ik onderzocht de vraag: wat kunnen we van elkaar leren als we onze eigen manier van kijken en handelen met elkaar in relatie brengen, ik als kunstenaar, zij als medewerkers van de ING? Die ervaring sloot aan bij de visie van de master T.I.M.E, waarin kunstenaars niet worden gezien als buitenstaanders van de samenleving, maar als actieve deelnemers aan maatschappelijke en professionele contexten (Van der Scheer et al., 2012).

In hetzelfde jaar werd de WWIK afgeschaft, een regeling die kunstenaars ondersteunde bij het opbouwen van een beroepspraktijk. Achteraf is dat moment onderdeel van een bredere

Wat kunnen we van elkaar leren als we onze vanzelfsprekende manieren van doen bevragen?

verschuiving in het Nederlandse kunstenveld, waarin kunstenaars steeds vaker werden uitgenodigd zich te verhouden tot maatschappelijke vraagstukken buiten de muren van theaters, galeries en musea. Naast de autonome kunstenaar verschenen er steeds vaker benamingen als grensganger, creative boundary spanner en artist educator (Coenen, z.d; Van Rosmalen, 2016, Spronck, 2024, Lems, 2023). Deze termen beschrijven een ontwikkeling waar mijn werk onderdeel van is, en de vraag die daarin speelt: wat heeft de kunst de maatschappij te brengen? En voor mijzelf de vraag, hoe uit zich mijn betrokkenheid als kunstenaar?

Tijdens een conferentie van de Boekmanstichting *Cultuur als probleemoplosser* werden kunstenaars beschreven als verbinders en pioniers die bijdragen aan maatschappelijke transities (Boekmanstichting, 2025). Ik zie mezelf niet als probleemoplosser, maar ik voel me wel betrokken op onze wereld en ik wil daarvanuit ruimte maken voor perspectieven en ervaringen die ook mogelijkheden buiten de bestaande denkkaders openen, die minder vanzelfsprekend een plek krijgen.

Vanuit die wens om mijn werk midden in de wereld te ontwikkelen, kwam ik terecht bij het lectoraat Change Management van Jacco van Uden. Een plek waar we ons afvragen wat er ervaarbaar wordt als artistieke manieren van kijken, ervaren en betekenis geven worden ingebracht in de organisatiekunde. Mijn aandacht is steeds meer verschoven van het kunstobject naar de situatie zelf: wat gebeurt er tussen mensen, een plek en de omstandigheden waarin zij elkaar ontmoeten?

Die vraag loopt als een rode draad door mijn werk als kunstenaar en door mijn samenwerking met het lectoraat Change Management. Zie Kunst als iets relationeels en dialogisch, midden in de maatschappij (p. 23).

De vragen die ik meeneem

Veel van wat ik de afgelopen vijf jaar bij het lectoraat Change Management heb onderzocht, voelt ook relevant voor het onderzoek dat ik straks bij en met jullie ga doen. Niet dat ik daar een vaststaande methode heb ontdekt, maar er zijn wel een paar kernvragen die mij blijvend bezighouden en die ik in de context van dit nieuwe onderzoek wil meenemen:

- Hoe kunnen we ruimte maken voor datgene wat nog niet volledig zichtbaar, benoembaar of georganiseerd is, maar dat wel waardevol voelt?
- Welke rol kan kunst daarin spelen?
- Hoe kunnen mensen elkaar, zichzelf en hun omgeving ontmoeten zonder direct terug te vallen in hun vaste rol, positie of belang?
- En welke vormen van informatie, ervaring en betekenis krijgen daarin wel of geen plek? Wat gebeurt er als ook andere manieren van waarnemen, interpreteren en betekenis geven mogen meedoen in hoe we een vraagstuk begrijpen?

Deze publicatie is een eerste poging om die vragen met jullie te delen. Ik schets in deze reeks brieven steeds iets van de context waarbinnen dit onderzoek ontstaat en de ervaringen die mij hebben gevormd.

Marcel en Raquel, de komende jaren trek ik met jullie op in dit onderzoek. Dit schrijven is daarom ook een manier om alvast iets van mijn achtergrond, ervaringen en vragen met jullie te delen. Maar eigenlijk schrijf ik voor iedereen die nieuwsgierig is naar de rol die kunst kan spelen in organisatie- en transitievraagstukken.

I Context: Ruimte maken in transitie

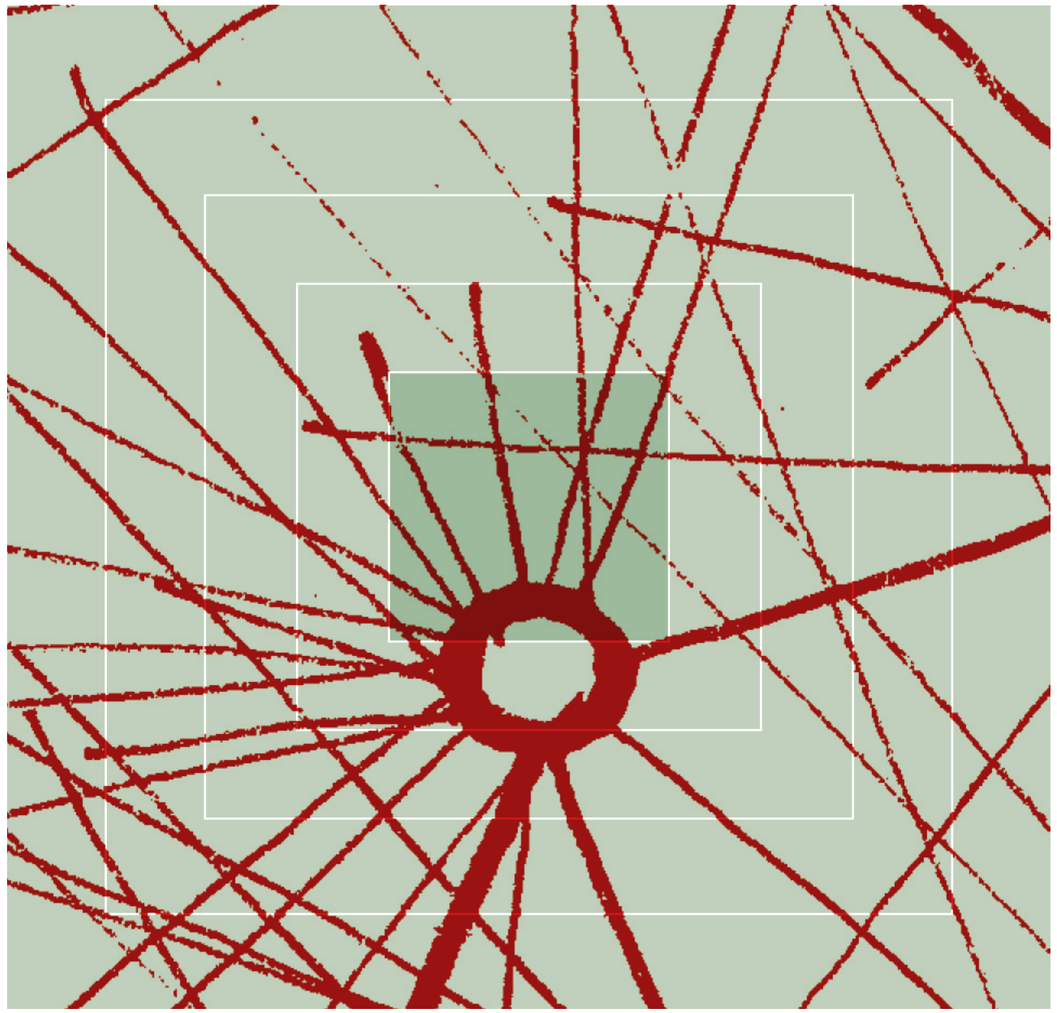

- Samenvatting van het PD onderzoek ‘Ruimte maken in transitie’
- Bereidheid tot bevragen
- Kunst als iets relationeels en dialogisch, midden in de maatschappij

Samenvatting van het PD onderzoek ‘Ruimte maken in transitie’

Hallo Marcel en Raquel,

In de afgelopen maanden zijn we tot een opzet voor het onderzoek gekomen dat zich in de komende vier jaar mag ontvouwen.

Besluitvorming in gebiedsontwikkelingsprocessen loopt regelmatig vast binnen bestaande beleidskaders en systeemlogica’s. De Provincie Zeeland wil daarom onderzoeken hoe beleidsambtenaren meer ruimte kunnen bieden aan andere stemmen, ervaringskennis, verbeelding en meerduidige perspectieven. Ik ben als kunstenaar gevraagd daaraan bij te dragen. Het onderzoek vertrekt dan ook vanuit artistiek onderzoek, waarin verbeelding, ervaring en artistieke praktijken worden ingezet om nieuwe perspectieven op complexe gebiedsvraagstukken te openen.

Onderzoeksvraag
Mijn centrale onderzoeksvraag is:
Hoe ontstaat transitieruimte in gebiedsontwikkelingsprocessen als er artistieke interventies en artistieke reflectieprocessen worden ingebracht, en hoe kan dat bijdragen aan gebiedsontwikkeling voorbij bestaande systeemlogica’s?

Werkveldpartners
Marcel de Theije werkt bij de Provincie Zeeland als strategisch adviseur landelijk gebied en projectleider binnen gebiedsontwikkeling. Hij brengt kennis mee over beleid, recht, natuur en complexe gebiedsprocessen. Hij is praktijkbegeleider, sparringpartner en brengt mij in contact met belanghebbenden in lopende gebiedsprocessen.

Raquel Jiménez werkt bij de provincie Zeeland als senior strategisch adviseur gebiedsgericht werken en participatie. Zij houdt zich bezig met participatie, identiteitsgerichte gebiedsontwikkeling en samenwerking tussen beleid en samenleving. Zij helpt de artistieke interventies te verbinden aan de praktijk en denkt mee over hoe artistiek onderzoek ruimte kan openen voor andere vormen van dialoog en betekenisgeving.

Samen vervullen zij in het onderzoek de rol van praktijkpartners en co-lerende begeleiders; zij geven toegang tot de casussen, creëren ruimte voor experiment en reflectie en helpen de inzichten uit het onderzoek te verbinden aan bredere gebiedsontwikkelingsprocessen binnen Zeeland.

Daarnaast is als werkveldpartner betrokken:
An Hackselmans artistiek directeur van Productiehuis Zeeland, reflecteert doorlopend met mij op de dramaturgische en artistieke kwaliteit van het onderzoek en op de relatie tussen artistieke praktijk, landschap en maatschappelijke context.

Begeleidersteam
Het begeleidersteam bestaat verder uit drie begeleidende lectoren:
Godelieve Spaas lector Kunst | Cultuur | Transitie aan de HZ University of Applied Sciences, is de eerste begeleider van dit onderzoek. Zij beweegt zich in haar lectoraat op het snijvlak van kunst, samenleving en systeemverandering. In haar werk onderzoekt zij hoe verbeelding, relaties en nieuwe manieren van samenleven kunnen bijdragen aan maatschappelijke en ecologische transities. Wat mij aanspreekt in haar benadering is dat zij kijkt naar hoe we onze aandacht kunnen verschuiven om andere stemmen te horen en een gevoeligheid aan te spreken die ruimte maakt voor iets nieuws.

Falk Hübner lector Artistic Connective Practices aan Fontys Academy of the Arts, begeleidt het onderzoek vanuit zijn expertise in artistieke onderzoeksmethodologie, belichaamde praktijken en transdisciplinair samenwerken. Zijn blik helpt mij de artistieke kwaliteit en onderzoeksaanpak verder te ontwikkelen.

Jacco van Uden lector Change Management aan De Haagse Hogeschool, houdt mij scherp vanuit organisatie- en veranderkunde. Zijn onderzoek naar wat organisaties kunnen leren van kunst en kunstenaars vormt een waardevolle brug tussen artistiek onderzoek en veranderprocessen.
Vanuit die gedeelde nieuwsgierigheid naar hoe andere vormen van weten, ervaren en betekenisgeven een plek kunnen krijgen in veranderprocessen, bouwen we het onderzoek stap voor stap op: lerend, werkend en reflecterend.

Tijdspad
- **Eerste jaar:** terugkijken naar een vergevorderde casus waarop inmiddels kan worden teruggekeken, zoals de ontwikkeling van Grenspark Groot Saeftinghe, een gebiedsontwikkeling op de grens van Nederland en België waar uiteenlopende belangen rond natuur, landbouw en havenontwikkeling samenkomen. Daarin wil ik onderzoeken welke rol systeemlogica’s hebben gespeeld en hoe deze het proces hebben beïnvloed. Op basis daarvan wil ik een artistiek werk ontwikkelen dat aandacht geeft aan perspectieven, ervaringen en betekenissen die in het proces minder zichtbaar of hoorbaar zijn geweest, maar die mogelijk wel waardevolle inzichten bieden. Daarbij is het mijn wens iets te maken waarmee jullie en andere betrokkenen een relatie kunnen aangaan en dat kan bijdragen aan een nieuw gesprek over wat er in het gebied is gebeurd.

- **Tweede en derde jaar:** Met de inzichten daaruit in het tweede en derde jaar van mijn onderzoek artistieke werken ontwikkelen als onderdeel van nog lopende casussen in het gebied van De Manteling van Walcheren en De Kop van Schouwen.

- **Vierde jaar:** Hier breng ik de inzichten samen in een artistiek kader en een verbindende ‘tussentaal’ (Het Nieuwe Instituut, 2014). Door ervaringskennis en reflectie te integreren (Taylor, 2003) onderzoek ik hoe deze taal de artistieke praktijk en beleidsprocessen kan koppelen, daar waar een gedeeld vocabulaire nog niet bestaat.

Bereidheid tot bevragen

Natura 2000-gebieden zijn beschermde natuurgebieden binnen een Europees netwerk. Ze zijn aangewezen omdat er bijzondere planten, dieren en leefgebieden voorkomen die kwetsbaar of zeldzaam zijn op Europese schaal. Deze gebieden worden vaak gezien als kwetsbare natuur die beschermd moet worden. Het zijn ook cultuurlandschappen: plekken die mede zijn gevormd door eeuwenlang menselijk gebruik, zoals begrazing, maaien en plaggen. Natuur en cultuur zijn hier niet los van elkaar te begrijpen. Op dit moment kijken we vaak naar deze gebieden vanuit schaarste: ruimte is beperkt, en economische ontwikkeling en ecologisch behoud lijken met elkaar te concurreren om dezelfde hectares (Ministerie van LNV, 2022; PBL, 2023).

De invalshoek van dit onderzoek is de vraag hoe we in deze Natura 2000-gebieden meer ruimte kunnen ervaren, en ons begrip van wat 'ruimte' kan zijn kunnen verruimen. Die nieuwsgierigheid naar hoe begrippen zich opnieuw kunnen openen, onderzocht ik de afgelopen jaren al in verschillende praktijkprojecten.

Verschuivingen

Zo ontwikkelde ik in samenwerking met kunstenaar Annemiek Vera een ervaringsplek rond het thema ruimte en grenzen. Dit deden we voor de provincie Gelderland, binnen het project *Ruimtelab, grenzen verleggen met kunst*. Met video, muziek en tekst nodigden we medewerkers van de provincie uit om even uit hun dagelijkse werkritme te stappen. Een adempauze om letterlijk stil te staan bij wat het begrip 'ruimte' voor hen betekende. De installatie stond midden in het provinciehuis en kon door medewerkers op ieder moment worden bezocht. Bezoekers verzamelden woorden, associaties en gedachten die vervolgens werden samengebracht tot

Een uitnodiging om een adempauze te nemen en stil te staan. Welke taal vormt zich vanuit die ruimte?

nieuwe teksten. Die teksten vormden weer voeding voor gesprekken en voor de taal waarmee binnen de provincie over ruimte en grenzen werd gesproken. Een beleidsmedewerker vertelde later dat hij naar aanleiding van die ervaring voortaan beleidsvergaderingen liet beginnen met een gedicht dat aansloot bij het thema van die bijeenkomst. Een kleine ingreep, maar volgens hem veranderde die de gesprekken die volgden (Provincie Gelderland, 2025).

Zulke verschuivingen interesseren mij; momenten waarop een andere manier van kijken of betekenis geven doorwerkt in de dagelijkse praktijk. Dat is ook waarom ik steeds opnieuw op zoek ben naar het scheppen van voorwaarden via ruimtes, waarin zulke verschuivingen kunnen ontstaan. Wat zou het doen als we ruimte naast dat we die benaderen als hectares die verdeeld moeten worden, ook als relationele ruimte benaderen. Ruimte waarin bodem, water, planten, dieren, boeren, bewoners, bezoekers en beleid zich anders met elkaar gaan verhouden?

Ruimte in rollen: boundary spanner
In gesprekken met Marcel, en eerder met Jacco, kwam de vraag op hoe verandering eigenlijk ontstaat. Ontstaat het vooral buiten bestaande systemen, of kan het zich ook van binnenuit ontvouwen? Die vraag heeft mijn aandacht, omdat veel mensen die vanuit een positie binnen een organisatie aan verandering werken zich hiertoe moeten verhouden.

Toen Jacco ooit twijfelde of hij lector wilde blijven, fantaseerden we zelfs even over een eigen bedrijf: Zwakman & Van Uden. Een aantrekkelijke gedachte. Alsof verandering misschien meer ruimte zou kunnen krijgen als je jezelf buiten een bestaand systeem plaatst. Toch merkte ik dat ik iets anders verlangde. Ik wilde Jacco juist ontmoeten in zijn rol als lector, midden in de context die hij samen met anderen had opgebouwd. Het lectoraat voelde voor mij als een plek waar ruimte bestond om vragen op te rekken en nieuwe perspectieven te verkennen. Onze vraag werd daardoor: wat wordt er mogelijk als we binnen bestaande structuren ruimte maken om onze vanzelfsprekendheden opnieuw te onderzoeken? Kunnen we vanuit onze eigen rollen, Jacco als lector en organisatiekundige, ik als kunstenaar, onderzoeken wat er tussen die perspectieven ontstaat?

Wat wij daarin beiden achteraf bezien ook als een rol hebben aangenomen, is die van de boundary spanner. Wat ik eerder benoemde is dat er verschillende benamingen zijn voor de rol van de kunstenaar die zich betrekt op maatschappelijke vraagstukken en buiten de grenzen van zijn eigen discipline durft te denken en kijken. Onderzoeker Veerle Spronck beschrijft de kunstenaar als een creative boundary spanner (Spronck, 2024). Kortgezegd is een boundary spanner iemand die zich beweegt tussen verschillende werelden en die mensen, perspectieven en kennis verbindt. Dat vraagt om nieuwsgierigheid, relationele sensitiviteit, het kunnen omgaan met verschillen en het vermogen om nieuwe verbindingen te creëren.
Jacco en ik namen, onuitgesproken, beiden deze rol aan, we hadden de bereidheid om onszelf, onze verhalen en verhouding tot de wereld te bevragen. Misschien is dat een bereidheid die niet in een officieel contract staat, maar die wel een grote bijdrage levert aan vernieuwing.

Bereidheid tot bevragen
Ik denk dat deze bereidheid niet uitsluitend zinnig en belangrijk is voor kunstenaars, maar voor iedereen die zich verhoudt tot vraagstukken waarin meerdere partijen samenwerken vanuit uiteenlopende belangen.
We hebben ieder een afzonderlijke rolomschrijving in dit onderzoek: de kunstenaar, de lector, de beleidsambtenaar, de belanghebbende. Misschien helpt het ons wel om naast onze rolomschrijving onszelf nog een andere titel te geven, zoals boundary spanner, in transitieprocessen hebben we allemaal de bereidheid nodig om onszelf, onze verhalen en onze verhouding tot de wereld te bevragen. Een eerste vingeroefening hierin is de audio en video exploratie Een oefening in Luistervaardigheid (p. 67).

Kunst als iets relationeels en dialogisch, midden in de maatschappij

Tijdens mijn opleiding aan de Toneelacademie Maastricht maakte ik de video-performance *Naked Walking*. Geïnspireerd door het werk van performancekunstenaar Marina Abramović onderzocht ik wat er gebeurt als een kunstwerk niet wordt opgevoerd op een podium, maar midden in het dagelijks leven plaatsvindt.

Voor deze performance liep ik gedurende 23 minuten naakt door het centrum van Rotterdam, gefilmd vanuit mijn eigen perspectief met een handheld camera. Tegelijkertijd werd ik van een afstand gevolgd en vastgelegd door een tweede camera. Ik had voor de positie van mijzelf als performer een aantal eenvoudige spelregels opgesteld: niet spreken, aanwezig blijven en reageren op de houding van de ander. Als iemand afstand nam, nam ik afstand. Als iemand nabijkwam, kwam ik nabij. Na 23 minuten werd ik door de politie meegenomen en eindigde de performance.

Terugkijkend leerde ik in dit werk onder andere deze twee dingen:

1. Kunst kan ontstaan in ontmoeting
Het werk zat in mijn actie, en nog belangrijker was wat er tussen mij en de voorbijgangers gebeurde. Mensen reageerden met nieuwsgierigheid, ongemak, boosheid, humor, verwarring of betrokkenheid. Iedere ontmoeting vormde het werk, het kunstwerk was niet iets dat ik maakte en vervolgens aan een publiek liet zien, het ontstond in de interactie tussen ons.

2. Een kunstwerk kan midden in de maatschappij plaatsvinden
De Coolsingel werd tijdelijk het decor van het werk. Niet een theaterzaal, museum of galerie, maar een plek waar mensen onderweg waren naar hun werk, inkopen deden of toevallig voorbijliepen. De werkelijkheid zelf werd onderdeel van het kunstwerk. De voorbijgangers, de politie, de straat en de geldende sociale regels speelden een rol in wat er ontstond.

Kunst als katalysator
Ik zie dat in dit vroege werk al iets ervaarbaar werd dat later een rode draad zou worden in mijn kunstenaarschap. Mijn interesse ligt bij het creëren van situaties waarin mensen zichzelf, elkaar en hun omgeving op een andere manier kunnen ontmoeten.
Dat betekent niet dat objecten, beelden, teksten, geluid of media onbelangrijk zijn, ze spelen vaak juist een belangrijke rol in mijn werk. Alleen zie ik ze minder als eindproduct en meer als aanleidingen of katalysatoren voor interactie. Ze helpen een situatie mogelijk maken waarin iets kan ontstaan tussen mensen.

Pas achteraf zie ik dat deze interesse mij is blijven volgen. In de zeven jaar (2013 – 2020) dat ik werkte met het kunstenaarscollectief Circus Andersom (Circus Andersom, z.d.) onderzocht ik in ziekenhuizen, buurten en andere maatschappelijke contexten verder hoe kunst kan ontstaan in ontmoeting en interactie. Mijn aandacht verschoof daarbij steeds meer van het kunstobject naar de situatie zelf: wat gebeurt er tussen mensen, een plek en de omstandigheden waarin zij elkaar ontmoeten?

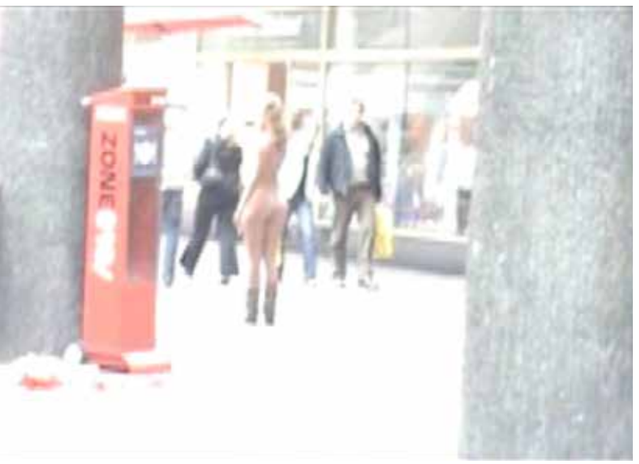

Wat gebeurt er tussen mensen, een plek en de omstandigheden waarin zij elkaar ontmoeten?

In de jaren daarna (2018-2021) onderzocht ik binnen de Werkplaats Muzisch Onderzoek aan de Hogeschool voor de Kunsten Utrecht (Van Rosmalen, z.d.) en in mijn samenwerking met kunstenaar Annemiek Vera (2019 - heden) verder hoe lichamelijke ervaring, interactie en verbeelding invloed kunnen hebben op hoe mensen zich tot zichzelf, elkaar en hun omgeving verhouden. Steeds vaker kwam daarbij ook de vraag op hoe zulke artistieke ervaringen betekenis kunnen krijgen voor de praktijkvragen waarmee professionals in hun dagelijkse werk te maken hebben.

Deze verschillende ervaringen samen hebben bijgedragen aan wat ik later met Annemiek Vera *Somatic Field of Knowledge* (Zwakman & Vera, 2026.) ben gaan noemen: tijdelijke ervaringsruimtes waarin mensen zichzelf, elkaar en hun omgeving op een andere manier kunnen ontmoeten en betekenis geven aan wat er gebeurt. Veel van wat daar werd verkend werkte later door in mijn werk binnen het lectoraat Change Management, waar de vraag mee ging doen hoe de ervaringen die in zulke ervaringsruimtes ontstaan een relatie kunnen aangaan met institutionele context en de vraagstukken van de deelnemers.

Vanuit deze opvatting van kunst ben ik nieuwsgierig geworden naar de vraag welke vormen van kennis ervaarbaar kunnen worden als ervaring, ontmoeting en artistieke processen onderdeel worden van onderzoek.

II Belichaamde informatie: ruimte voor intuïtieve gevoeligheid

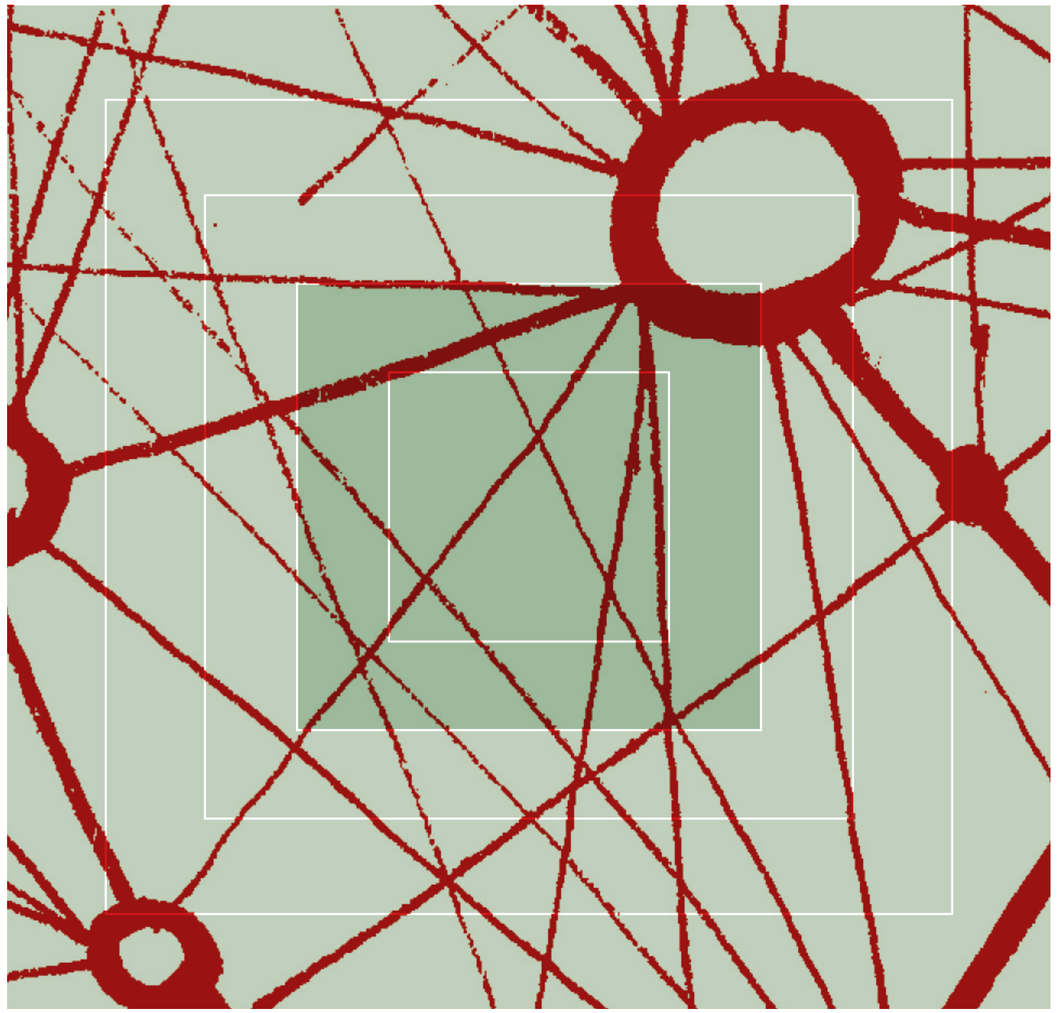

- Ervaringsruimtes: tijdelijke ruimtes voor ontmoeting en onderzoek
- Somatic Field of Knowledge, 4 elementen
- Werkprincipe, werken vanuit de essentie van een werkvorm

Ervaringsruimtes: tijdelijke ruimtes voor ontmoeting en onderzoek

Hallo Marcel en Raquel,

Zowel mijn werk met Godelieve voor het lectoraat Kunst | Cultuur | Transitie, als mijn samenwerking met het lectoraat Change Management met Jacco, begonnen niet vanuit een analyse of uitgewerkt plan. Bij Jacco voelde ik tijdens ons telefoongesprek een boost van 'ja' in mijn buik. Bij Godelieve kreeg ik, nog voordat ik veel wist van de context, kippenvel en liep het water me in de mond. Deze lichamelijke sensaties, instinct, impulsen en andere meer intuïtieve vormen van gevoeligheid, spelen een belangrijke rol in hoe ik richting ervaar en keuzes maak in leven en werk. Hoewel ik ze nog niet volledig in woorden kan vatten, neem ik ze serieus als bron van informatie die aandacht verdient.

Archief en repertoire
Performancewetenschapper Diana Taylor (2003) maakt onderscheid tussen het 'archief', waarin kennis wordt vastgelegd in documenten, rapporten en andere materiële dragers, en het 'repertoire', waarin kennis wordt gedragen en doorgegeven via lichamen, handelingen, gewoonten en ontmoetingen. Haar werk wijst erop dat niet alle kennis eerst tekst hoeft te worden om betekenisvol te zijn. Taylor gebruikt dit idee om aandacht te vragen voor vormen van kennis die buiten officiële geschiedschrijving vallen. Mij helpt haar onderscheid vooral om anders te kijken naar lichamelijke ervaring. Misschien zijn kippenvel, een gevoel van richting, spanning in het lichaam of het water dat mij in de mond liep naast persoonlijke reacties, ook signalen van een vorm van informatie die zich aandient voordat ik die volledig kan verklaren. Zie V Bronnen: de ontmoeting als bron (p. 69).

Die ervaring roept voor mij een bredere vraag op: hoeveel weten we eigenlijk al of niet meer, voordat we het onder woorden kunnen brengen? En welke vormen van kennis blijven buiten beeld als we alleen aandacht geven aan informatie die rationeel, of direct meetbaar is?
Wat gebeurt er als we artistieke werken en reflectieprocessen in praktijken inbrengen die vaak worden gestuurd door 'sectorale beleidskaders', 'bestuurlijke rationaliteit' en 'economische afwegingen'? Zie IV Onderzoeksthema's in Zeeland: ruimte voor uiteenlopende stemmen (p. 59).

Niet-weten als productieve staat
In onze gesprekken schetsten jullie het beeld dat gebiedsontwikkelingsprocessen vaak vastlopen in tegenstellingen. Mensen vertegenwoordigen een belang, voelen verantwoordelijkheid voor een bepaald deel van het vraagstuk en zijn daardoor bijna vanzelfsprekend gewend om vanuit die positie te kijken en te handelen. Het gesprek verloopt dan al snel langs bekende lijnen: sectorale belangen, beleidskaders, economische afwegingen. Standpunten worden aangescherpt, argumenten herhaald en verschillende werkelijkheden komen tegenover elkaar te staan.

Dat beeld dat jullie deelden bleef bij mij hangen. Als ik me verbind met de Zeeuwse context waarin ik kom te werken, kan ik me goed voorstellen dat ik daar een ecoloog ontmoet die opkomt voor natuurwaarden, een ondernemer die zich hard maakt voor toerisme en lokale bedrijvigheid en een geïnspireerde medewerker van de provincie die mogelijkheden wil scheppen binnen bestaande wet- en regelgeving. Ik zie niet voor me dat deze mensen hun rol, belang of perspectief moeten verlaten. Maar wat mij wel nieuwsgierig maakt is de vraag: wat gebeurt er als mensen zich tijdelijk ook op een andere manier tot zichzelf, elkaar en het vraagstuk kunnen verhouden?

Wat ik zo'n mooi principe vind dat ik heb meegekregen vanuit mijn achtergrond in de kunsten is dat daar gewerkt wordt met 'tijdelijkheid'. Je betreedt via het kunstwerk een tijdelijke ruimte en doordat niemand de pretentie heeft dat wat er in dat moment gebeurt 'voor altijd moet kloppen' is er echt de ruimte om te experimenteren. Ik geloof dat wat er in de tijdelijke openingen die op dat moment in en tussen mensen kunnen ontstaan, iets verschuift dat doorwerkt in het dagelijks leven. Als we samenkomen in een ruimte waar we even kunnen ontkomen uit het vaste script waar we in zitten, is daar dan ruimte voor werkelijke ontmoeting van perspectieven? En kan er dan iets ervaarbaar worden dat binnen de gebruikelijke gesprekken minder gemakkelijk verschijnt?

Kunstenaar Joseph Beuys vertelt in een gesprek met Volker Harlan (Beuys & Harlan, 1988) hoe het verlangen om eerst alles te begrijpen voordat je handelt, er ook toe kan leiden dat je nooit echt begint. Hij vergelijkt dat met leren zwemmen: alleen in het water kun je leren zwemmen. Door je ergens in te begeven, fouten te maken, daarvan te leren en je te laten corrigeren door de ervaring zelf en door anderen. Dat beeld spreekt mij aan. Voor Beuys is 'niet-weten' geen gebrek aan kennis. Het is een productieve toestand waarin nieuwe verbindingen, beelden en inzichten kunnen ontstaan. Hij spreekt daarom vaak over intuïtie, verbeeldingskracht en het ontwikkelen van een ander soort vaardigheden naast het rationele denken.

In veel van de vraagstukken die mij bezighouden dient richting zich pas gaandeweg aan. Dat kan vragen om vertrouwde patronen, aannames en manieren van werken wat losser te maken, zodat ervaarbaar kan worden wat zich in de ontmoeting met een situatie aandient.

Somatic Field of Knowledge
De afgelopen jaren heb ik als performancekunstenaar binnen het lectoraat Change Management onderzocht hoe zulke ervaringsruimtes eruit kunnen zien, die ik voorlopig *Somatic Field of Knowledge* noem (Zwakman & Vera, 2026). Daarmee bedoel ik een tijdelijke ervaringsruimte waarin wij ons als mensen sensitief openen voor de werking van (video)beelden, beeldende objecten en de trillingen van muziek. Als we ons zo sensorisch openen, openen we ons voor andere vormen van intelligentie die invloed hebben op hoe we iets ervaren en betekenis geven. Ik onderzoek daarin hoe kennis ook via ervaring, waarneming en interactie kan ontstaan. Zie ook de schetsen Taal, Woorden, Eenheid, Krachtenveld, Trilling (p. 64-65).

In mijn onderzoek bij het lectoraat Change Management heb ik al glimpen gezien van hoe gesprekken zich verrassend en volgens onverwachte patronen kunnen ontwikkelen. Die ervaring motiveert mij om ook in de context van gebiedsontwikkeling met ervaringsruimtes te onderzoeken welke nieuwe gesprekslijnen en betekenissen daar kunnen ontstaan.

Hierna schep ik een beeld van elementen die binnen het Somatic Field of Knowledge een rol kunnen spelen. Daarbij geef ik steeds een praktijkvoorbeeld vanuit mijn werk bij het lectoraat Change Management.
De toekomstige context zal anders zijn, maar misschien helpt dit om een eerste voorstelling te maken van hoe ik werk en wat ik wil onderzoeken.

Somatic Field of Knowledge, 4 elementen

Allereerst wil ik opmerken dat werken vanuit het Somatic Field of Knowledge niet de heilige graal is, of een manier van werken die op zichzelf staat. Ik wil onderzoeken hoe werken met dit veld onderdeel kan worden van transitiepraktijken, en dus ook verweven kan raken in al bestaande praktijken en manieren van werken, met hun eigen invulling en logica.

In dit opzicht sluit ik aan bij het begrip 'commoning,' zoals Falk Hübner (2022) dit beschrijft. 'Collaboration' gaat uit van het samenbrengen van verschillende vaardigheden om iets te creëren, 'commoning' verwijst naar een proces van interveniëren, bevragen en je tot anderen verhouden. Het gaat daarbij om het creëren van een ruimte waarin verschillende praktijken, perspectieven en manieren van 'de werkelijkheid kennen' naast en met elkaar kunnen bestaan en elkaar kunnen beïnvloeden. Het Somatic Field of Knowledge zie ik vanuit die gedachte niet als een nieuwe vaststaande methode die je kan inbrengen en toepassen ongeacht de context, maar als een praktijk die zich in relatie tot andere praktijken kan ontwikkelen en ook mee zal veranderen.

Elementen waarvan ik de werking nader wil onderzoeken:

1. Hoe maak je een ervaringsruimte? Werken met een thema

2. Wat gebeurt er in de ruimte? Werken met media

3. Wat wordt daarin ervaarbaar? Werken met interactie

4.Wanneer wordt een ervaring kennis? Werken met informatie uit het moment

1. Hoe maak je een ervaringsruimte? Werken met een thema

We vertrekken vanuit een overkoepelend thema waar betrokkenen zich op verschillende manieren toe kunnen verhouden. Het thema geeft een gedeelde focus en helpt om ervaringen, observaties en inzichten gedurende het proces steeds opnieuw met elkaar in verband te brengen.

Welke aannames sturen ons
In het werken met Jacco heb ik geleerd gevoelig te worden voor begrippen die in organisaties veel gebruikt worden en tegelijkertijd spanning oproepen. Begrippen die vanzelfsprekend lijken, maar bij nader kijken allerlei aannames, verwachtingen en manieren van handelen met zich meedragen.
Vanuit het lectoraat werkten we zo onder andere met de begrippen 'professionele ruimte', 'onzekerheid' en 'impact'. Professionele ruimte kan onder druk komen te staan, onzekerheid wordt vaak benaderd als iets dat verminderd moet worden, en impact raakt al snel verbonden aan meetbaarheid en verantwoording. Door die begrippen expliciet te thematiseren in interactieve bijeenkomsten, onderzochten we wat er gebeurt als je ze naast analytisch, ook ervaringsgericht benadert.

Uitgelicht: Onzekerheidsvaardigheid, Reshaping Business Education
Tussen 2021 en 2022 werkte ik binnen de onderzoekslijn *Reshaping Business Education* (De Haagse Hogeschool) aan de vraag hoe businessonderwijs mogelijk meer ruimte kan maken voor omgaan met onzekerheid. In organisaties en opleidingen wordt onzekerheid vaak benaderd als iets dat beheerst, opgelost of verminderd moet worden. Jacco fotografeerde bijvoorbeeld posters in de gangen van de hogeschool met teksten als: 'Zo kom je van je faalangst af…' en 'Leren jezelf steviger neer te zetten!'. Deze beeldvorming en communicatie naar studenten over onzekerheid, vormde een eerste aanleiding voor ons onderzoek. Vanuit mijn achtergrond in de performancekunst wordt onzekerheid niet zozeer benaderd als probleem, maar meer als mogelijke bron van verbeelding, beweging of vernieuwing.

Openheid en richting
In respons op elkaar ontwikkelden we workshops, installaties en bijeenkomsten rond het begrip 'onzekerheidsvaardigheid', dat door kunstenaar Merlijn Twaalfhoven werd geïntroduceerd (Twaalfhoven, 2020). We onderzochten hoe het is om niet alles vooraf vast te zetten, en wat er kan gebeuren als er ruimte ontstaat voor ontdekking, experiment en processen die zich gaandeweg ontvouwen (Zwakman, 2021–2022).

Tijdens een van de eerste workshops nodigden we deelnemers uit om met de materialen die op dat moment voorhanden waren een beeld te maken, zonder vooraf een doel, opdracht of gewenst resultaat vast te leggen. Voor sommigen werkte die openheid bevrijdend. Anderen ervoeren juist ongemak omdat het ontbrak aan een duidelijke vraag, richting of aanleiding om te handelen.

De reacties van deelnemers maakten inzichtelijk dat deze manier van werken niet vanzelfsprekend is. Tijdens een van de eerste bijeenkomsten stelde een deelnemer kritisch de vraag of een proces zonder duidelijke opdracht of doel niet juist vrijblijvend wordt: ‘Ik vond het niet uitdagend om het beeld te maken, er was geen probleem dus ik vond ook geen oplossing. Ik ervoer daar weerstand, een blokkade.’ (Zwakman, 2021). Een andere deelnemer merkte op: ‘Mensen laten zwemmen zodat ze de waarde leren van zwemmen, dat werkt niet denk ik.’ (Zwakman, 2021). Deze reacties hielpen mij scherper te zien dat de relatie tussen openheid en richting belangrijk is. Als het niet-weten (openheid) niet verbonden wordt aan een vraagstuk, situatie of opgave (richting), kan wat er in de tijdelijke ruimte en in het experiment gebeurt een vrijblijvende ervaring worden. De ervaring mag eerst open zijn, maar wordt voor mij juist interessant als deze een relatie aangaat met een concrete praktijk.

Studenten vroegen zich af: waarom hebben we deze oefening nodig? Wat heeft dit te maken met de vraag van onze opdrachtgever?

Minor Artful Business Creations
Ook studenten reageerden verschillend op deze manier van werken. Binnen de minor *Artful Business Creations* werkten zij aan een vraagstuk van een opdrachtgever, maar werden ze uitgenodigd om niet meteen naar een oplossing te gaan. Via lichamelijke, performatieve en beeldende oefeningen onderzochten zij het probleem langer vanuit niet-weten, verbeelding en eigen ervaring. Voor studenten die gewend waren dat elke stap direct nuttig moest zijn voor de opdracht, was dat soms verwarrend. Sommigen vroegen zich af: ‘Waarvoor hebben we deze oefeningen nodig, wat heeft dit te maken met de vraag van onze opdrachtgever?’ (Zwakman, 2022a). Anderen ervoeren ongemak omdat de oefeningen afweken van wat zij gewend waren: ‘Er zitten ramen in dit lokaal, anderen die nu langs lopen kunnen ons zien en zullen niet begrijpen wat we al dansend door de ruimte aan het doen zijn, dat is awkward.’ (Zwakman, 2022a).
Tegelijkertijd beschreven studenten ook hoe juist die onzekerheid en afwijking van het bekende iets in beweging zette. In de afsluitende video vertelde een student: ‘We moesten zo veel rare en vreemde dingen doen, maar dat maakte ook dat ik uit mijn comfortzone kon stappen.’ Een ander zei: ‘Hier voelde ik de vrijheid om mezelf te zijn en mijn creativiteit de vrije loop te laten.’ Weer een ander merkte op: ‘Normaal word ik aangesproken om mijn hoofd te gebruiken, nu mocht ik mijn hart gebruiken.’ (Zwakman, 2022b).

Gedeeld thema
De uiteenlopende reacties maakten mij nieuwsgierig naar de relatie tussen openheid en richting. Wat opviel was dat deelnemers zich heel verschillend tot dezelfde situatie verhielden. Waar de één ruimte ervoer, verlangde de ander juist naar meer houvast of duidelijkheid.
Dat riep bij mij de vraag op welke rol een gedeeld thema of vraagstuk kan spelen in het bijeenbrengen van verschillende perspectieven, zonder die verschillen direct op te hoeven lossen.
Zie ook de schets Krachtenveld (p.65).

Die vraag neem ik mee naar Zeeland. In de transitieopgaven rond natuur, landbouw, wonen en klimaat ontmoeten verschillende perspectieven op de werkelijkheid elkaar. Ik ben nieuwsgierig welke thema’s daar kunnen oplichten die voor meerdere betrokkenen betekenis hebben, zonder dat zij het daar direct over eens hoeven te zijn. Welke vragen raken aan iets wat voor verschillende partijen van waarde is? En wat gebeurt er als zulke thema’s naast dat ze worden besproken, ook gezamenlijk worden onderzocht en ervaren?

2. Wat gebeurt er in de ruimte? Werken met media

Beeld, tekst, geluid, muziek en ruimtelijke ingrepen worden ingezet om situaties te creëren waarin mensen zich op verschillende manieren kunnen verhouden tot een vraagstuk. We onderzoeken hoe media invloed kunnen hebben op hoe een situatie wordt beleefd of geïnterpreteerd.

Vanuit ervaring, sfeer en verbeelding

Een opvallend verschil tussen Jacco en mij is dat ik een onderwerp vaak eerst via vorm benader en hij meer via inhoud. Ik begin meestal met iets maken: via beeld, muziek, tekst of performance probeer ik situaties te creëren waarin ik kan kijken wat er gebeurt en welke betekenissen daarin oplichten. Jacco brengt in onze samenwerking vaak voorbeelden, theorieën of observaties mee vanuit boeken, gesprekken en maatschappelijke ontwikkelingen.
Vanuit die combinatie van externe bronnen en experimentele maaksels ontstonden ervaringsruimtes waarin we onderzochten hoe een vraagstuk gevoeld, beleefd of verbeeld kon worden.

Uitgelicht: Onzekerheidsvaardigheid, video-installatie Meeting Uncertainty.

Tussen 2022 en 2025 toonde ik op zeventien locaties de video-installatie Meeting Uncertainty. Wat begon als een reflectie-installatie voor docenten binnen het hbo, werd later ook gebruikt binnen mbo-burgerschapsonderwijs, innovatievraagstukken bij de NPO en gesprekken over leiderschap binnen organisaties. Hoewel de contexten verschilden, bleef de centrale vraag vergelijkbaar: hoe verhouden mensen zich tot onzekerheid als niet alles beheersbaar of voorspelbaar is?

Spanningsveld tussen stabiliteit en experiment

De installatie ontstond vanuit een workshop over onzekerheidsvaardigheid voor docenten en onderzoekers. In een ruimte met een zwart-witvideo werden deelnemers uitgenodigd plaats te nemen in leunstoelen en te luisteren naar mijmeringen uit de speakers tussen Jacco en mij. We stonden stil bij het punt dat onzekerheid misschien niet verdwijnt, maar wel een andere verhouding van ons vraagt dan onze neiging om ‘schijnzekerheid’ te creëren. In de video trekt Jacco zijn stropdas strakker, terwijl ik een kledingstuk uittrek en een tooi met een opgezette vogel opzet. De video maakte ik intuïtief samen met kunstenaar Annemiek Vera, de muziek werd gemaakt met Freek Zwanenberg.

Achteraf voelde het werk als een verkenning van een spanningsveld dat in veel organisaties herkenbaar lijkt: de behoefte aan controle en stabiliteit tegenover een verlangen naar ruimte voor twijfel, experiment en vernieuwing. De gesprekken die rondom de installatie ontstonden bevestigden voor mij dat dit spanningsveld niet alleen in mijzelf en in Jacco leefde, maar door veel deelnemers werd herkend. Zo merkte een docent-onderzoeker op: 'Aan de ene kant wordt er van het onderwijs verwacht dat alles wordt getoetst en geborgd. Aan de andere kant willen we dat de student een houding ontwikkelt van: ik weet het nog niet, laat ik eens wat proberen.' (Zwakman, 2022b). Een andere deelnemer benoemde hoe sterk de druk kan zijn om antwoorden te hebben, terwijl de praktijk juist steeds vaker vraagt om het vermogen om met onzekerheid om te gaan (Zwakman, 2022b).

Media voor andere gesprekslijnen
Door beeld, geluid en tekst samen te brengen onderzochten we of ervaring, sfeer en verbeelding andere gesprekslijnen kunnen oproepen. Wat mij in deze periode begon te interesseren was wat er gebeurde als media onderdeel werden van het onderzoek. De gesprekken gingen zelden alleen over onzekerheid. Ze raakten ook aan verlangen naar controle, behoefte aan veiligheid, ruimte voor experiment en de vraag hoe mensen zich verhouden tot verandering.

Hoe verhouden mensen zich tot onzekerheid, als niet alles beheersbaar en voorspelbaar is?

Die verschuiving maakte mij nieuwsgierig. Het onderwerp begon te verbreden, waar we dachten onzekerheid te onderzoeken, verschenen gaandeweg ook andere vragen in de ruimte die meer leken te gaan over waardes. We waren daar niet expliciet naar op zoek, maar het diende zich aan in de ontmoeting tussen mensen, beelden, geluiden en verhalen.
Dat roept voor mij de vraag op welke rol media kunnen spelen in het openen van zulke ontmoetingen. Ik wil met het inbrengen van die elementen niet een bepaalde boodschap overbrengen, maar een ruimte maken voor perspectieven die anders misschien minder gemakkelijk gehoord of gevoeld worden.

Met die nieuwsgierigheid kijk ik ook naar Zeeland. Als media invloed hebben op hoe wij onszelf en onze positie begrijpen, wat gebeurt er dan als we via media proberen om ook andere stemmen te introduceren in zo'n ervaringsruimte? Bijvoorbeeld de stem van een landschap, een diersoort, toekomstige generaties of een gebied zelf. Welke vragen, associaties of perspectieven zouden daardoor kunnen ontstaan? En hoe zou dat invloed kunnen hebben op de manier waarop mensen betekenis geven, positie innemen en keuzes maken?

3. Wat wordt daarin ervaarbaar? Werken met interactie

De aandacht ligt naast op afzonderlijke onderdelen, ook op de wisselwerking tussen mensen, objecten, media en ruimte. De vraag is of in die interacties nieuwe associaties, perspectieven of vormen van betekenisgeving kunnen ontstaan die vooraf nog niet volledig vastlagen.

Een lijntje opspannen
Jacco omschreef onze samenwerking eens als 'het opspannen van een lijntje': twee posities neerzetten en vervolgens kijken wat er daartussen gebeurt. Via beeld, muziek en tekst probeerden we ervaarbaar te maken wat in organisaties en onderwijscontexten soms lastig onder woorden te brengen is: hoe mensen bewegen tussen persoonlijke waarden, professionele verwachtingen en de vaak impliciete eisen van de systemen waarbinnen zij werken. In de ruimtes die we maakten deelden we onze eigen relatie tot die spanningen.

Zo maakten we als onderdeel van een bijeenkomst over professionele ruimte een soundscape *Here be dragons*. Voor Jacco werd het spannend omdat hij merkte dat hij kunstenaarschap niet langer alleen kon bestuderen of duiden, maar zelf de stap naar het onbekende moest zetten, hij ontdekte daarin zijn eigen angsten en kwetsbaarheid. Terwijl hij zijn innerlijke strijd en angsten stem gaf, danste en bewoog ik op het geluid van zijn stem. We nodigden de deelnemers uit zich daartoe te verhouden, zonder dat de spanning of het ongemak opgelost hoefde te worden.

Uitgelicht: Onzekerheidsvaardigheid, bijeenkomsten en events Een Doos vol Onzekerheid
Tussen 2022 en 2024 breidde de samenwerking tussen Jacco en mij zich uit met futurist Tessa Cramer en docent-onderzoeker Dolf Nijssen, die zich vanuit hun eigen praktijk ook bezighielden met het thema onzekerheid. Het lijntje tussen Jacco en mij werd nu dus een lijntje tussen nog meer perspectieven. Vanuit gesprek en uitwisseling ontwikkelden we vier bijeenkomsten onder de titel Een Doos vol Onzekerheid, waarin we onderzochten hoe mensen omgaan met onzekerheid in professionele contexten. Die vraag hoe door het onzekere te navigeren raakt ook aan transitieprocessen, waarin richting en uitkomst zich vaak pas gaandeweg ontvouwen.

Al doende
Tijdens een van de bijeenkomsten met onderwijsvernieuwers in Den Haag, maakten we een groot assenstelsel in de ruimte. Op de horizontale as stonden de polariteiten 'grip' en 'loslaten', op de verticale as 'intuïtief' en 'rationeel'. Deelnemers werden uitgenodigd om letterlijk positie in te nemen: waar voel jij je thuis in het omgaan met onzekerheid?

Al doende ontstond er in de ruimte een opstelling van verschillende voorkeuren ten opzichte van de omgang met onzekerheid. Via beweging, afstand en lichamelijke ervaring werd ervaarbaar hoe verschillend mensen zich tot onzekerheid lijken te verhouden. Toen een deelnemer opmerkte dat de opstelling te statisch voelde en zij graag tussen de polen wilde kunnen bewegen,

Misschien ligt de uitdaging naast het kunnen ‘zijn’ met onzekerheid, in het blijven voelen wat voor jou van waarde is, terwijl de weg zich gaandeweg vormt.

veranderde de oefening mee (Verdenius, 2023). Zie Werkprincipe, werken vanuit de essentie van een werkvorm (p. 44). Mensen begonnen door de ruimte te lopen, tussen grip en loslaten, tussen intuïtie en rationaliteit.
Voor mij riep dat de nieuwsgierigheid op of omgaan met onzekerheid misschien minder een vaste positie is, en meer een continue beweging tussen verschillende houdingen afhankelijk van context en situatie. Tegelijkertijd ontstond een tweede vraag die mij nog steeds bezighoudt: waar ervaar je grond, als de richting van een proces nog niet duidelijk is? Misschien ligt de uitdaging in transitieprocessen, naast het kunnen ‘zijn’ met onzekerheid, ook in het blijven voelen wat voor jou van waarde is, terwijl de weg zich gaandeweg vormt.

Wat mij daarbij opviel, was dat sommige inzichten pas ervaarbaar werden doordat mensen zich letterlijk tot elkaar en tot de ruimte gingen verhouden. De inzichten vormden zich niet in het gesprek achteraf, maar in de actie van de beweging zelf. Door de interactie werden verschillen, voorkeuren en spanningen ervaarbaar op een manier die vooraf niet te voorspellen was. Dat maakt mij nieuwsgierig naar wat er ervaarbaar kan worden als mensen in transitieprocessen zich ook letterlijk en ruimtelijk op andere manieren tot elkaar, hun omgeving en het vraagstuk verhouden.

4.Wanneer wordt een ervaring kennis? Werken met informatie uit het moment

Binnen deze werkwijze proberen we situaties te creëren waarin inzicht zich mogelijk ontwikkelt tijdens het proces zelf. Daarbij onderzoeken we of kennisvorming naast analyse en reflectie ook kan ontstaan vanuit ervaring, lichamelijke waarneming, interactie en wat mensen in het moment opmerken, uitproberen of voelen.

Wat komt tot uitdrukking in de ervaring
Jacco kent als lector het spanningsveld tussen ruimte maken voor nieuwe manieren van denken en handelen, terwijl organisaties tegelijkertijd vragen om meetbare resultaten, duidelijkheid en controle. Ik herken iets vergelijkbaars vanuit mijn praktijk als kunstenaar: hoe werkt een ervaring door in het handelen of denken van mensen, en hoe kun je daar aandacht voor hebben zonder alles direct terug te brengen tot cijfers of KPI’s in documenten, rapporten en andere materiële dragers?

In onze samenwerking onderzochten we daarom of er ook vormen van impact bestaan die zich minder direct laten meten en vastleggen, maar die misschien tot uitdrukking komen in interactie of betekenisgeving tussen mensen. Je krijgt een inzicht misschien in de ervaring, in het moment. Kan je er dan een tijd later mogelijk ook een betekenis aan geven, die voorbij gaat aan het moment? En aan die betekenis een uitdrukking geven die deelbaar is?

Uitgelicht: Impact onderzoek, IMPACT-event, de wens van de mens om bij te dragen
Op 28 januari 2026 kwamen we met ongeveer honderd deelnemers samen voor het IMPACT-event, als afronding van een jaar onderzoek naar de vraag hoe het gesprek over impact binnen praktijkgericht onderzoek verruimd zou kunnen worden. Onderzoekers, lectoren, kunstenaars en andere betrokkenen kwamen samen om verschillende manieren van kijken naar impact te verkennen.

Ik opende de dag met de woorden: ‘Welkom, wat fijn dat we hier samen zijn.’ Waarop Jacco direct antwoordde: ‘Ik ben helemaal niet blij om hier te staan, ik vind dit doodeng.’ Die kwetsbare, spontane opening gaf meteen een andere sfeer dan een meer traditionele conferentie, of onderzoekssetting waarin ook de emotionele niet rationele informatie die bij Jacco opkwam een plek kreeg. Tijdens de dag bewogen lectoren zich samen met een kunstenaar-onderzoeker voor een videoscherm waarop de trillingen van hun stemmen zichtbaar waren gemaakt. Terwijl je hun persoonlijke impactdilemma’s hoorde, werden ook de bewegingen en golven van het geluid zichtbaar. Zie ook de schetsen Taal, Woorden, Eenheid, Krachtenveld, Trilling (p. 64-65).

Hoe herken en ervaar je impact
In kleinere groepen onderzochten we vervolgens thema's als 'ruimte voor onverwachte impact', 'impact als betekeniswolk' en 'impact als meervoudig weten' via performatieve oefeningen, reflectieve gesprekken en gezamenlijke improvisatie. Een deelnemer vertelde achteraf dat de grootste impact die hij het afgelopen jaar had gemaakt niet voortkwam uit een plan, KPI of vooraf geformuleerd doel, maar uit een onverwachte ontmoeting met een ander mens. Een impactonderzoeker beschreef haar ongemak bij het begrip impact en de spanning die zij ervaart rond de vraag hoe impact gemeten kan worden zonder het plat te slaan. Wat mij opviel was dat de gesprekslijn daardoor langzaam verschoof van de vraag hoe impact bewezen of verantwoord kan worden, naar de vraag hoe mensen impact herkennen en ervaren.

De opbrengsten kregen vorm in een verzameling van videowerk, tekeningen, brieven, voiceberichten, performances en persoonlijke reflecties van mijzelf en de betrokkenen (Zwakman, 2026b). De veelheid aan uitingsvormen maakte voor mij ervaarbaar dat kennis die ontstaat en impact die gemaakt wordt, zich niet altijd laat vangen in één conclusie. Maar zich mogelijk tonen in ontmoetingen, resonantie, lichamelijke ervaring, associatie en veranderingen van perspectief.

Ruimte openen en houden
In de afgelopen jaren heb ik ervaren hoe tijdelijke ervaringsruimtes iets kunnen openen. Mensen brengen zichzelf in, laten zich raken, ervaren informatie, ontdekken nieuwe perspectieven of een andere verhouding tot zichzelf, elkaar of het vraagstuk dat voorligt. Wat mij steeds meer bezighoudt, is wat er daarná gebeurt.
Mijn aandacht verschuift daarmee van het ontwerpen van ervaringsruimtes naar de vraag hoe inzichten die daarin ontstaan kunnen resoneren in de transitieprocessen waar de ervaringsruimtes een doorlopend onderdeel van worden. De vraag die ik meeneem naar Zeeland is hoe artistieke interventies nieuwe perspectieven kunnen openen. En vervolgens ook hoe ervaringen die in zulke ontmoetingen ontstaan een stem kunnen krijgen en kunnen bijdragen aan transitieprocessen die zich over langere tijd ontwikkelen.

Als de bijeenkomst voorbij is, de video-installatie uitgaat en mensen terugkeren naar hun dagelijkse praktijk: hoe werken zulke ervaringen door in gesprekken, relaties, keuzes en manieren van werken?

Werkprincipe, werken vanuit de essentie van een werkvorm

Tijdens een bijeenkomst van het lectoraat Change Management van De Haagse Hogeschool kwamen we samen op het strand. Met de leden van de kenniskring onderzochten we de vraag: *hoe verhoud ik mij tot de onderzoeksgroep van het lectoraat Change Management?* Het lectoraat bestaat uit mensen die zich ieder op een andere manier met de onderzoeksgroep verbonden voelen. Sommigen zijn in dienst van de hogeschool, anderen sluiten tijdelijk aan of bewegen zich meer aan de rand van het netwerk. Ik was benieuwd hoe deelnemers hun eigen positie ervoeren en welke relatie zij met het lectoraat wilden aangaan.

Binnen mijn aankomende onderzoek speelt de vergelijkbare vraag hoe je je als betrokkenen bij gebiedsontwikkeling tot elkaar en tot een gezamenlijk vraagstuk verhoudt. En een manier van werken kan ontwikkelen waarin verschillende perspectieven en praktijken elkaar kunnen ontmoeten, bevragen en beïnvloeden, waarin iets nieuws kan ontstaan tussen mensen.

De bedoeling

Voor deze vraag had ik een werkvorm ontworpen. De bedoeling was om deelnemers via een belichaamde exploratie positie te laten innemen, en dit vanuit aandacht in hun onderbuik en hun hart te doen. De reflectie en het gesprek zouden daarna volgen.

Toen we op het strand aankwamen, bleek de situatie anders dan voorzien. De zee maakte het moeilijk om instructies te verstaan, het was warm en we hadden een glas wijn gedronken. Het letterlijk uitvoeren van de werkvorm voelde niet meer passend. Symbolisch maakte ik de werkvorm tot een prop papier en vertelde dat ik bereid was deze los te laten. De bedoeling bleef hetzelfde: onderzoeken hoe wij ons belichaamd tot elkaar verhouden. De vorm ontstond opnieuw, in relatie tot het moment.

Een wegwerpmodel als werkprincipe

Dit principe doet mij denken aan wat bestuurskundige Mark van Twist een ‘wegwerpmodel’ noemt (Van Twist, 2023). Een model helpt om de werkelijkheid te onderzoeken, maar is nooit de werkelijkheid zelf. Zodra het model belangrijker wordt dan wat zich daadwerkelijk aandient, verliest het zijn functie.
Ik herken dat in mijn artistieke praktijk; werkvormen, schema’s en opdrachten helpen om een situatie te openen. Tegelijkertijd probeer ik gevoelig te blijven voor wat het moment vraagt. Dat kan betekenen dat een werkvorm vrijwel ongewijzigd uitgevoerd wordt. Het kan ook gebeuren dat de oorspronkelijke vorm bijna helemaal verdwijnt, terwijl de essentie overeind blijft.

Dit is voor mij een belangrijk werkprincipe: een werkvorm krijgt betekenis als deze zich laat beïnvloeden in relatie tot de levende context. De kwaliteit zit dan naast in het ontwerp, ook in het vermogen om de vorm aan te passen aan wat de situatie vraagt, zonder de essentie uit het oog te verliezen. Dit principe lijkt me ook bruikbaar in professionele praktijken waarin taal, beleid, modellen en vormen van werken richting geven aan gezamenlijke vraagstukken.

III Wat de kunstenaar kan openen in transitieprocessen

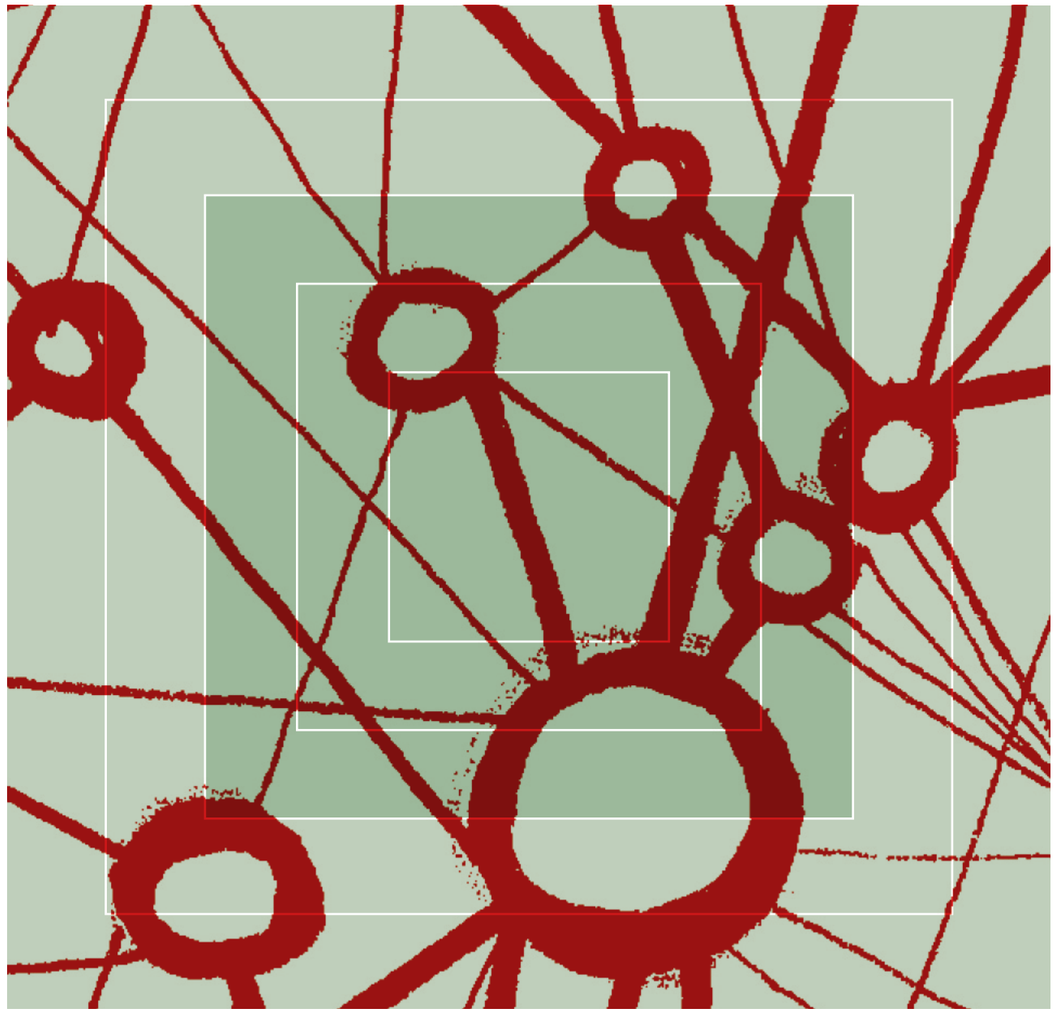

- Wat is van waarde
- Ruimte voor meerdere betekenissen naast elkaar
- Scaling deep, de onzichtbare impact die verandering mogelijk maakt

Wat is van waarde

Hallo Marcel en Raquel,

Ik hoop dat jullie nu ook wat meer beeld hebben bij hoe ervaringsruimtes tijdelijk ruimte kunnen maken voor andere manieren van kijken, voelen en betekenis geven. De vraag die mij voor de komende jaren ook bezighoudt is welke rol een kunstenaar kan vervullen binnen een langer transitieproces.

Ik zie die rol niet als die van expert of adviseur die problemen komt helpen oplossen, ik wil omstandigheden creëren waarin mensen zich op een andere manier tot zichzelf, elkaar en het vraagstuk kunnen verhouden. En onderzoeken hoe er vandaaruit andere vormen van inzicht en gesprek kunnen ontstaan die invloed hebben op de transitieprocessen waaraan en waarin we werken.

Bubbels
Ik ben zelf opgeleid in drie subculturen, drie 'bubbels' zou je kunnen zeggen: het theater, de beeldende kunst en de muziek. In elk van die werelden ontstaan eigen manieren van kijken, waarde toekennen en ideeën over wat 'goed', 'relevant' of 'betekenisvol' is. Ik merkte dat ik onwillekeurig steeds weer uit zo'n bubbel stapte als ik er mee samen dreigde te vallen. Ik ben nooit 'de theatermaker', 'de beeldend kunstenaar' of 'de muzikant' geworden. In hoe ik de mensen wil ontmoeten met wie ik de komende jaren in Zeeland ga werken, neem ik dit perspectief mee. Het is waardevol om te werken vanuit de expertise en kennis uit verschillende praktijken en die verschillen te laten bestaan. Tegelijkertijd wil ik onderzoeken hoe we ons vanuit die verschillende posities tot elkaar kunnen verhouden en elkaar kunnen beïnvloeden. Zoals ik eerder benoemde met betrekking tot 'commoning' Somatic Field of Knowledge, 4 elementen (p. 30)

In gesprekken over gebiedsontwikkeling lijken vooral verschillen ervaarbaar aan de oppervlakte: natuur tegenover economie, landbouw tegenover ecologie, beleid tegenover praktijk. Ik vraag mij af of daaronder soms ook gedeelde menselijke waarden schuilgaan. Een vraag die ik herkende in de documentaire *The System* (Postema, 2024). Daarin volgen we drie mensen die zich ieder op hun eigen manier inzetten voor grote maatschappelijke vraagstukken. Een waterdiplomaat, een klimaatactivist en een politiek activist proberen verandering teweeg te brengen binnen de systemen waarin zij geloven. Als hun inspanningen steeds opnieuw botsen op de weerbarstigheid van diezelfde systemen, ontstaat geleidelijk een andere vraag. Er is een verschuiving van: hoe lossen we dit probleem op? Naar: waarom doen we dit eigenlijk? Wat proberen we te beschermen? Wat is werkelijk van waarde?

Het maakt mij nieuwsgierig of een ruimte waarin het ook kan schuren en waar twijfel mag bestaan, onderliggende waarden en drijfveren aan het licht kunnen komen. En dat dit mogelijk nieuwe ingangen kan bieden in gesprekken die anders snel blijven steken in standpunten en belangen.

Dialogische relatie
In deze ervaringsruimtes nodigen we uit om niet direct alles te verklaren of op te lossen, maar eerst waar te nemen wat erin onszelf, tussen mensen en in de ruimte gebeurt.
Tijdens het *IMPACT-event* dat ik vanuit het lectoraat Change Management organiseerde, onderzochten deelnemers bijvoorbeeld het thema hoe je ruimte maakt voor *onverwachte impact*. Eerst was er een performance waarin dit thema door een lector en een danser werd uitgedrukt. Daarna werden de aanwezigen uitgenodigd om zelf deelnemer te worden (Zwakman, 2026a). In plaats van er alleen naar te kijken, erover na te denken of er achteraf over te praten, werden ze meegenomen in een vorm om zich via beweging en ontmoeting tot dat thema te verhouden. Daardoor ontstond ruimte om iets te ervaren dat mogelijk weer andere informatie en inzichten oplevert dan wat uit een gesprek of discussie naar voren was gekomen Dit is voor mij de waarde van een dialogische relatie: je hoeft je eigen perspectief en bestaande ideeën niet los te laten, maar kunt je wel ontvankelijk opstellen en je laten beïnvloeden door wat de ander en de situatie in jou teweegbrengen.

Dat raakt voor mij aan het pleidooi dat Bisschop Boele houdt voor een breder palet aan relaties tussen de kunstenaar en zijn publiek (2021). Daarin staat het creëren van een situatie waarin mensen gezamenlijk betekenis kunnen ervaren, onderzoeken en vormen centraal. Daarmee verschuift ook de scheiding tussen een kunstenaar die iets maakt en een boodschap afgeeft, en een publiek dat iets van de kunstenaar ontvangt en de boodschap aanneemt, naar een relatie waarin beiden verantwoordelijkheid dragen voor de waarde en betekenis van het kunstwerk.

Ruimte voor meerdere betekenissen naast elkaar

In de betekenissen die we aan woorden geven bestaan vaak zonder dat we het doorhebben grote verschillen. Neem bijvoorbeeld het begrip performance. Jacco koppelt het aan performance indicators, KPI's die inzicht geven in het behalen van doelstellingen. Ik koppel het aan performancekunst, een live ervaring waarin het lichaam, de handeling en de ontmoeting centraal staan. Hetzelfde woord roept daarmee heel andere associaties en waarden op.

Werken met verschil bleek interessant. Door tijdelijk met verschillende rollen 'Jacco de bedrijfskundige' en 'Marjolijn de kunstenaar', en perspectieven te spelen, onderzochten we of meerdere betekenislagen naast elkaar konden blijven bestaan zonder dat één perspectief direct dominant hoefde te worden. We onderzochten ook wat er gebeurde als we juist de professionele rollen waarmee we het onderzoek waren ingestapt bewust uitvergrootten. Het ging ons niet om het verlaten van die rollen, maar om het ervaarbaar maken ervan.

Doordat de verschillen mochten blijven bestaan, ontstond er ook ruimte voor iets anders. Naast onze professionele rollen leek zich (achteraf bezien) een gezamenlijke onderzoekshouding te ontwikkelen: een bereidheid om nieuwsgierig te blijven, grenzen tussen perspectieven te verkennen en onszelf, onze verhalen en onze verhouding tot de wereld te bevragen. Zoals ik eerdere benoemde in de tekst over de boundary spanner. Die rol was niet beschreven in onze contracten, maar bleek erbij te horen, zonder dat wij dat op dat moment nog expliciet maakten. In verschillende workshops, performances en bijeenkomsten merkte ik dat er iets kan verschuiven als niet direct het debat of het standpunt centraal staat. We brachten onze aandacht naar wat er in een groep, in lichamen en in de ruimte zelf gebeurt. De verschillen en belangen verdwenen niet, maar hoefden ook niet direct te worden opgelost of verdedigd.

Dit doet me denken aan ervaringen vanuit mijn achtergrond in het theater. Als je op de toneelschool een performance ontwikkelt, nodig je anderen uit om in dat maakproces mee te kijken, en je kijkt zelf ook mee in hoe anderen hun werk ontwikkelen. Een kunstenaar oefent zich in waarnemen, in luisteren naar wat zich aandient, in aanwezig blijven bij iets waarvan de betekenis nog niet vaststaat. Je oefent daarmee een ontvankelijke manier van kijken, luisteren en waarnemen. Misschien kan de audio en video exploratie Een oefening in Luistervaardigheid (p. 67) je er een ervaring in geven hoe dat zou kunnen werken voor jou.

Ruimte voor niet-weten

Wat in mijn samenwerking met Jacco en het werken in ervaringsruimtes als lijn terugkomt, is dat nieuwe inzichten kunnen ontstaan als we leren aanwezig te blijven in onzekerheid, twijfel en het nog niet weten. Waar in organisaties vaak gezocht wordt naar helderheid, ordening en voorspelbaarheid, is het in de artistieke praktijk juist belangrijk om ook ruimte te laten voor aftasten, twijfel, mislukking en processen waarvan de uitkomst nog niet vastligt. Op het moment dat je nog niet vastlegt wat het juiste perspectief, antwoord of de juiste actie is, en jezelf en elkaar de ruimte geeft daarmee te spelen, ontstaan vaak vernieuwing en creativiteit.

Jacco beschrijft bijvoorbeeld hoe professionele ruimte in onze samenwerking voor hem niet voelde als een 'open veld vol mogelijkheden', maar als een 'binnenruimte' waarin ook persoonlijke onzekerheden en kwetsbaarheid ervaarbaar werden (Van Uden, 2020). Tegelijkertijd onderzocht ik vanuit de theaterpraktijk hoe we ons kunnen overgeven aan wat zich in het moment aandient. Ik maakte bijvoorbeeld in een uur met materiaal dat de deelnemers hadden aangeleverd en objecten in de ruimte waar we werkten een performance. Er was niet genoeg tijd om lang na te denken en onder die tijdsdruk kon ik alleen maar volgen wat er ontstond.
In de kunsten heet dat 'het volgen van een autonoom proces'. Er wordt niet mee bedoeld dat iemand volledig vrij is om alles zelf te bepalen, maar dat het maakproces zelf mede richting geeft aan wat ontstaat. Je volgt intuïtief een richting en weet nog niet precies waar je uitkomt. Daardoor kan er iets verschijnen dat vooraf niet bedacht of gepland had kunnen worden. (Zwakman, 2020).

In onze samenwerking ontstond de vraag wat er gebeurt als verschillende manieren van werken en positie bepalen elkaar ontmoeten. De deelnemers lieten we actief, spelend en makend participeren in deze zoektocht. In dat proces kan een eigen inzicht, of een eigen stem oplichten. Tegelijkertijd leerde ik dat dit nog niet betekent dat iemand zich nadat de workshop of performance voorbij is, ook eigenaar voelt van wat hij zag of ervoer.

Verschil laten bestaan

Die ervaring neem ik mee in het onderzoek in Zeeland. In gebiedsontwikkelingsprocessen werken mensen samen vanuit uiteenlopende professionele logica's, belangen en verantwoordelijkheden. Ik wil onderzoeken hoe binnen dat speelveld ruimtes kunnen ontstaan waarin mensen gezamenlijk verkennen wat zij waarnemen, belangrijk vinden en mogelijk achten, en welke nieuwe handelingsmogelijkheden daardoor ervaarbaar worden.
Als kunstenaar ben ik gewend te werken in situaties waarin de uitkomst nog niet vaststaat. Experiment, gevoeligheid en het tijdelijk uithouden van niet-weten zijn daarin een belangrijk onderdeel van het werkproces. Tegelijkertijd merk ik dat ik daar als mens niet altijd vanzelfsprekend zo goed in ben. Ik kan hartstikke ongeduldig worden, houvast zoeken in het kopen van materialen, of verlangen naar duidelijkheid als iets schuurt of lang onbeslist blijft.

Dit vierjarige onderzoek is daarom ook een uitnodiging aan mijzelf. Kan ik blijven luisteren als iets nog niet helder is? Kan ik verschillen laten bestaan zonder ze direct te willen overbruggen? Kan ik blijven bewegen, of juist even stil blijven staan, vanuit nieuwsgierigheid naar wat zich nog wil laten zien? Het zal op momenten gewoon gaan mislukken, en toch is deze ontvankelijke houding er één die mij enorm veel geeft en die me inspireert. Ik neem die houding mee als uitnodiging aan ons allemaal.

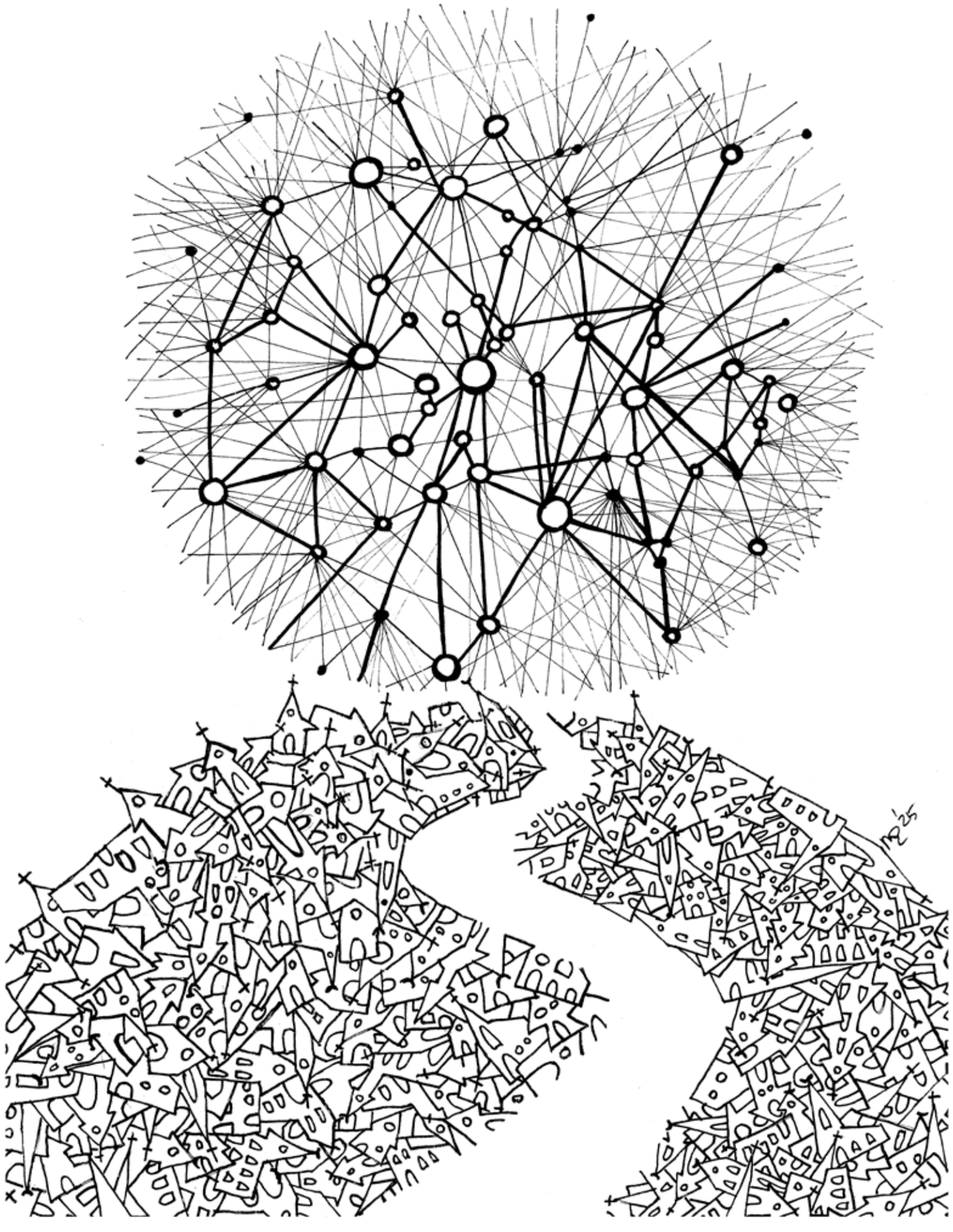

Scaling deep, de onzichtbare impact die verandering mogelijk maakt

Terwijl ik terugkijk op de artistieke impulsen die ik de afgelopen jaren ontwikkelde binnen het lectoraat Change Management, merk ik dat de meest betekenisvolle verschuivingen zich vaak niet direct lieten vastleggen in resultaten, conclusies of meetbare opbrengsten.
Soms ontstond er tijdens een workshop of performance een kleine verschuiving in hoe mensen zich tot elkaar verhielden. Iemand durfde iets uit te spreken wat eerder buiten beeld bleef. Een deelnemer bleef na afloop nog weken rondlopen met een ervaring of beeld en deelde dat pas een jaar later nog, in een toevallig gesprek. Of er ontstond tijdelijk een andere sfeer in de ruimte, waarin mensen zich minder vanuit hun rol of standpunt en meer vanuit nieuwsgierigheid tot elkaar leken te verhouden.

Dat soort ervaringen zijn lastig volledig te vangen in taal of evaluatieformulieren. Toch heb ik het gevoel dat daarin soms iets wezenlijks gebeurt. Binnen transitiedenken wordt voor dit soort processen het begrip ‘scaling deep’ gebruikt (Moore et al., 2015; Fraser, 2023). Waar ‘scaling up’ zich richt op systeemverandering en ‘scaling out’ op verspreiding van initiatieven, richt ‘scaling deep’ zich op diepere verschuivingen in waarden, relaties, cultuur en manieren van betekenis geven.

Voor mij is dat een interessant perspectief, omdat het raakt aan waar ik in mijn artistieke praktijk steeds opnieuw naar zoek: wat gebeurt er als standpunten verschuiven, en ook de verhalen en aannames die bepalen hoe we naar een vraagstuk kijken? Hoe we kijken naar welke informatie meetelt en wat we ons voor mogelijk kunnen houden?

Binnen het lectoraat Change Management beschreef ik dit als een vorm van ‘onzichtbare impact’: impact die niet altijd direct zichtbaar of meetbaar is, maar die mogelijk wel ruimte schept voor andere manieren van kijken, luisteren, samenwerken en handelen (Zwakman, 2025). In mijn PD-onderzoek verken ik of artistieke werken en artistieke reflectieprocessen kunnen bijdragen aan vormen van scaling deep binnen gebiedsontwikkeling in Zeeland. Als aanvullende ervaringsruimtes die gidsend kunnen zijn voor beleid, bestaande expertise uitbreiden en besluitvorming beïnvloeden.

Welke waardepatronen sturen ons? Welke perspectieven helpen ons ruimte te maken voor de energie die tussen mensen wil stromen?

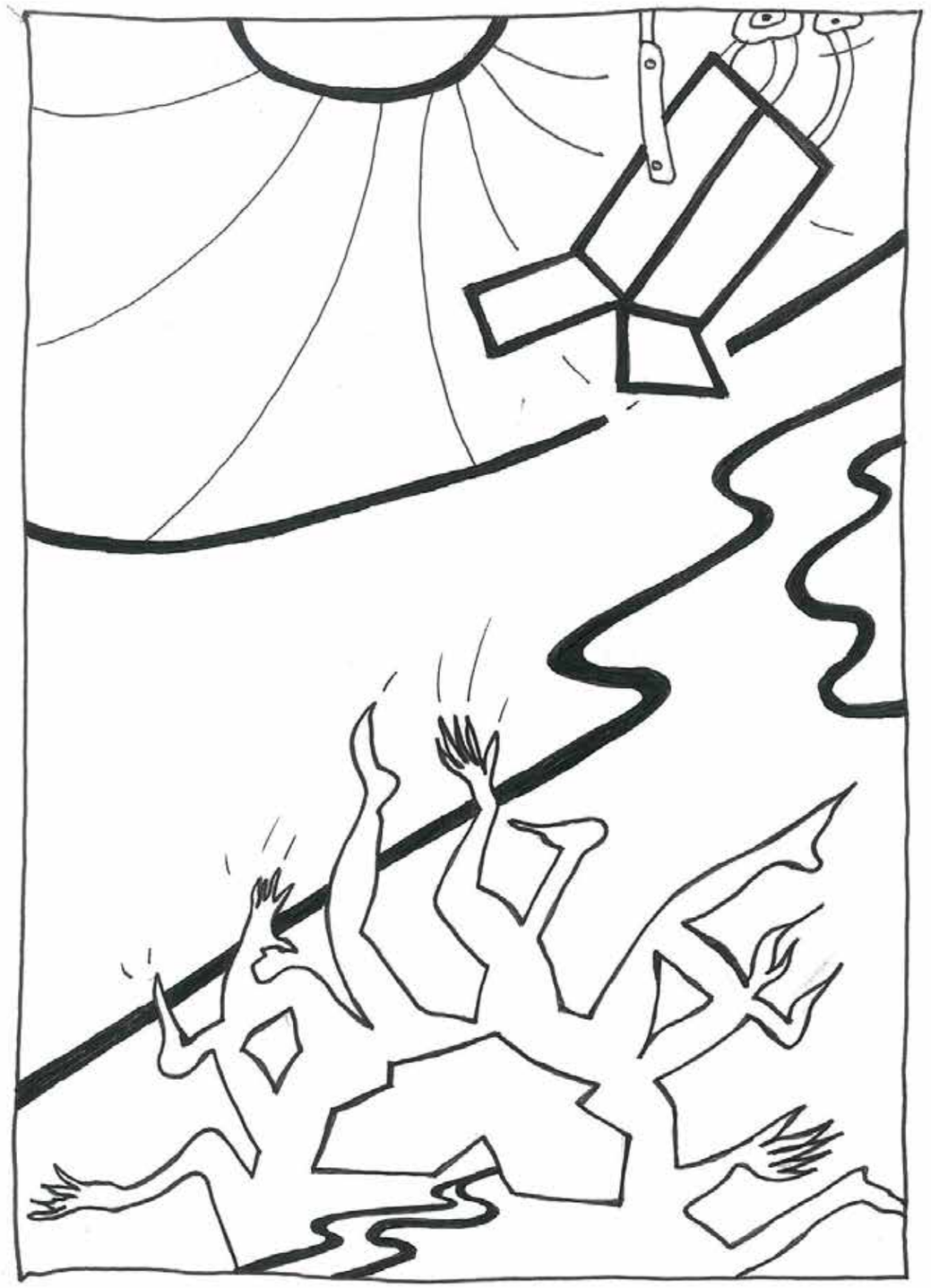

okt '24

Mag het verlangen
Verlangen zijn
Vurig brandend in je hart
Mag het verlangen
Verlangen zijn
En blijven
Stromend
Door je aderen
Dansend op de dansvloer
Ontroerend als tranen over je wangen
Wie A zegt moet ook B zeggen
Stevig vooruit
Duurend
Dooft het verlangen
In afspraken
Verwachtingen
Teleurstelling
Mag het verlangen
Verlangen zijn
Vurig brandend in je hart

Tekening en gedicht 2

Verlangen

Mag het verlangen
Verlangen zijn
Vurig brandend in je hart
Mag het verlangen
Verlangen zijn
En blijven
Stromend
Door je aderen
Dansend op de dansvloer
Ontroerend als tranen over je wangen
Wie A zegt, moet ook B zeggen
Stevig vooruit
Duwend
Dooft het verlangen
In afspraken
Verwachtingen
Teleurstellingen
Mag het verlangen
Verlangen zijn
Vurig brandend in je hart

Marjolijn Zwakman

UTRECHT, OKTOBER 2024

Over de gedichten
Dit gedicht en deze tekening zijn de tweede uit een reeks van drie, zie Het is er al (p. 6) en Draden spinnen (p. 78) De taal in dit gedicht is gevormd door belichaamde kennis, praktijkervaring en teksten die ik heb gelezen. Zie voor de beschrijving van bronnen Tekening en gedicht 1 (p. 9).

AUDIO EXPLORATIE:

Je hebt de woorden van Marjolijn gelezen. Luister ze nu terug in haar eigen stem.

Wat merk je op?
Luister hier →

IV Onderzoeksthema's in Zeeland: ruimte voor uiteenlopende stemmen

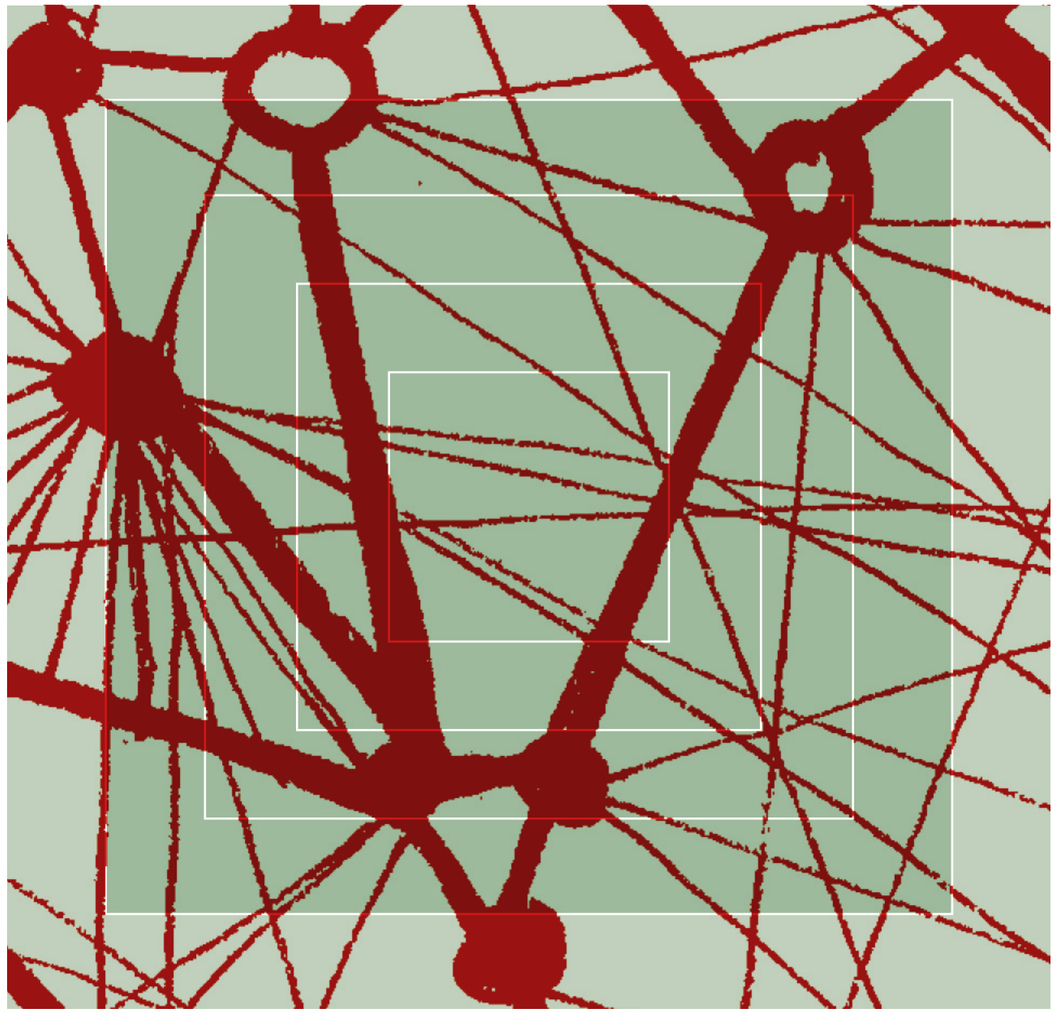

- De stem die niet wordt ingebracht
- Welke taal gebruiken we?
- Audio en video exploratie: een oefening in Luistervaardigheid

De stem die niet wordt ingebracht

Hallo Marcel en Raquel,

Terugkijkend en vooruit mijmerend dient zich een aantal thema's aan die ik in het eerste jaar in Zeeland met me mee wil dragen. Deze thema's worden vast verscherpt als ik daadwerkelijk in Zeeland ga zijn.

De gebieden waar ik de komende vier jaar in ga werken ken ik nog niet. Groot-Saeftinghe, De Manteling van Walcheren en De Kop van Schouwen, voor jullie zijn deze gebieden al levend stel ik me zo voor: je hebt er gelopen, je hebt er mensen ontmoet, je hebt er misschien gelachen en frustraties gekend. Als ik de namen van de gebieden vanaf mijn computer intoets op Google en kies voor 'afbeeldingen' zie ik veel groen, water, zand en weinig mensen.

Ook al zie ik via Google afbeeldingen vooral veel groen, water en duinen op mijn beeldscherm verschijnen, in mijn gesprekken met jullie komt steeds terug hoeveel verschillende mensen en perspectieven er samenkomen in die gebiedsprocessen, van beleidsmakers tot bewoners en alles daartussenin.

Het is een uitdaging om de stemmen van betrokkenen ruimte te geven. Voor mij zit daar ook een belangrijke vraag voor dit onderzoek: hoe werkt zoiets, een gebied ontwikkelen waar zoveel verschillende mensen onderdeel van zijn? Hoe kunnen verschillende stemmen oplichten, hoe kunnen mensen elkaar ontmoeten en horen?

Wat niet vanzelfsprekend stem heeft

In de loop van de jaren ben ik verschillende variaties tegengekomen van stemmen die niet worden ingebracht als mensen samen werken aan een vraagstuk of thema. De stem die sociaal onwenselijk lijkt. De stem die nog geen woorden heeft gevonden. De stem van de stille observator. De stem die nog te onaf voelt om te delen. De stem die pas verschijnt nadat 'het moment' al voorbij is. De stem die een andere vorm nodig heeft dan het gesprek of de bijeenkomst van dat moment, en dit is maar een greep van variaties.

Wat mij daarin bezighoudt, is dat deze stemmen zowel iets vertellen over degene die ze ervaart, als mogelijk ook over het vraagstuk dat wordt onderzocht. Welke informatie blijft buiten beeld als deze stemmen niet worden ingebracht? En vraagt die informatie altijd om woorden, of soms om een andere vorm van uitdrukking?

In eerder werk kwam dit regelmatig naar voren. Mensen beschreven ervaringen achteraf als 'awkward', ongemakkelijk, spannend of verwarrend. Sommigen vertelden dat ze iets wilden zeggen maar dat niet deden. Anderen merkten dat ze zichzelf inhielden of niet goed konden plaatsen wat er in hen gebeurde. Die reacties maakten mij nieuwsgierig naar wat aanwezig is, maar nog geen vorm, taal of plek heeft gekregen.
Ik herken dat ook bij mijzelf. Regelmatig ervaart mijn lichaam al iets voordat ik het kan verwoorden. Ik voel onrust, spanning, enthousiasme of weerstand, maar beschik nog niet over de woorden om duidelijk te maken waar dat over gaat. Daardoor ben ik nieuwsgierig geworden naar wat zulke nog onuitgesproken ervaringen kunnen vertellen, over de ervaring zelf, en vervolgens ook over het thema of vraagstuk waar mensen gezamenlijk aan werken. Ik stel me ook de vraag welke (werk)vormen, methoden en (onderzoekende)houding helpen om die informatie ervaarbaar te maken, als woorden alleen niet volstaan.

De stem van niet-menselijk leven

Voor de context van dit onderzoek, de gebiedsontwikkeling, lijkt het me van waarde om te onderzoeken hoe mensen gevoeliger kunnen worden voor wat een plek, landschap of ecosysteem bij hen oproept.
Een gebied spreekt misschien niet letterlijk of hoorbaar, maar plekken, ecosystemen en omgevingen kunnen wellicht wel iets voelbaar maken in hoe mensen zich ertoe verhouden. Met Godelieve sprak ik erover dat er een beweging gaande is rond het idee van 'stem geven aan niet-menselijk leven'. Die invalshoek prikkelt mij om mee te nemen als we kijken hoe we gebiedsontwikkeling kunnen benaderen en verrijken. Wat doet het als we meer aandacht geven aan wat een landschap, ecosysteem of omgeving oproept in mensen, en als we proberen dat ervaarbaar te maken?

Dat idee doet me denken aan het kunstproject *De Noordzee aan het woord* van de Ambassade van de Noordzee, een initiatief van kunstenaars, ontwerpers, juristen en wetenschappers dat onderzoekt hoe de belangen van de Noordzee zelf een stem kunnen krijgen in maatschappelijke en politieke besluitvorming. Ik bezocht het project in 2022 in het Vredespaleis in Den Haag. Daar werd een artistieke oefenrechtbank georganiseerd: een nagebootste rechtszitting, compleet met rechters, advocaten, getuigen en publiek. Alleen stond dit keer niet een mens of organisatie centraal, maar de vraag of de Noordzee zelf erkend zou moeten worden als rechtspersoon. Advocaten, kunstenaars en wetenschappers traden op als vertegenwoordigers van de zee. Er werden pleidooien gehouden, waarin ook geluidskunst en beeldende werken werden gedeeld, getuigen werden gehoord en argumenten uitgewisseld, maar steeds vanuit de vraag wat goed zou zijn voor het ecosysteem van de Noordzee zelf.
Daardoor ontstond een bijzondere situatie waarin deelnemers probeerden zich te verplaatsen in het perspectief van de zee. De vorm leek op een echte rechtszaak, maar was bedoeld als een publieke verkenning van vragen waarvoor nog geen vaste juridische of politieke antwoorden bestaan. Het project stelde daarmee de vraag hoe niet-menselijk leven een politieke en juridische plek kan krijgen binnen systemen die nu vooral mensgericht zijn ingericht (Ambassade van de Noordzee, 2022).

De invalshoek voor het PD-traject is niet het vernieuwen van het recht, maar eerder het onderzoeken of dit soort artistieke perspectieven ook iets kunnen openen in hoe we ons bewegen in gebiedsontwikkeling, hoe we het benaderen, erover praten, er ons over voelen, erin handelen en ons ertoe verhouden. Ik haal dit project aan omdat ik als kunstenaar in onze context in Zeeland wil experimenteren met manieren waarop landschap, natuur of andere vormen van niet-menselijk leven meer voelbaar of voorstelbaar kunnen worden binnen gebiedsprocessen. Misschien verschuift er daardoor wel iets in de verhalen en aannames die bepalen wat relevant wordt gevonden, welke informatie meetelt en welke toekomsten we ons kunnen voorstellen.

Artistiek extractivisme

Ik vind het ook relevant om me te verhouden tot de kritiek die er op dit soort projecten bestaat, om er zo ook, al doende, mijn eigen verhouding tot te ontwikkelen. Zo heb ik achteraf over Ambassade van de Noordzee gelezen dat verschillende mensen erop wezen dat we uiteindelijk altijd vanuit een menselijk perspectief spreken: we kunnen eigenlijk niet echt weten wat de zee zelf 'wil'. Ook was er kritiek op het risico van 'artistiek extractivisme': dat kunstenaars verhalen, kennis en ecologische complexiteit gebruiken voor een artistiek project, zonder dat dit per se iets verbetert aan de situatie van de natuur zelf. Daarnaast werden praktische vragen gesteld, bijvoorbeeld over wie eigenlijk namens de zee mag spreken, en of nieuwe juridische vormen ook daadwerkelijk leiden tot meer bescherming of handhaving in de praktijk (Verbesselt, 2023; Stel, 2022).

Dit soort vragen herken ik ook uit mijn eigen praktijk, ik stel ze regelmatig aan mijzelf. Wat matig ik mij eigenlijk aan als ik probeer iets ervaarbaar te maken, ergens betekenis aan te geven of een vertaling te maken van ervaringen, perspectieven of vormen van leven die niet mijn eigen zijn?

Ik zie deze vragen als onderdeel van het onderzoek. In dit PD-traject wil ik een weg vinden waarin ik gebruik maak van mijn gevoeligheid, mijn verlangen om ruimtes te maken en dingen vorm te geven, en mijn nieuwsgierigheid naar de vraag: kunnen we uit de vaste scripts komen waarin we verstrikt raken, wat is er nog meer mogelijk? Ik wil die verkenningen in relatie blijven zetten tot de praktijk waar ik mij met jullie aan verbind. Dus dat we nieuwe perspectieven openen en ook steeds opnieuw onderzoeken wat die perspectieven bijdragen aan de vraagstukken die in Zeeland spelen. Zie het stuk over 'commoning' Somatic Field of Knowledge, 4 elementen (p. 30)

Welke taal gebruiken we?

Zoals ik in mijn eerste brief aan jullie schrijf, wil ik aandacht brengen naar hoe wij omgaan met taal in dit onderzoek. We zullen met elkaar spreken in woorden, beleidsbegrippen, verhalen en gesprekken. En ik kijk er ook naar uit om beelden, belichaamde beweging, muziek, interactie en sfeer mee te laten spreken in hoe we samen betekenis geven aan wat we tegenkomen in het proces.

Ik vond bijvoorbeeld dat jij, Marcel, een grappige mail had gestuurd naar Godelieve over het Impact-event dat ik maakte vanuit het lectoraat Change Management en waar jij aan deelnam. Je schreef dat daar iemand het woord 'zonnevlecht' gebruikte, en dat blijkbaar iedereen wist wat een zonnevlecht was en waar die zat. Toen jij het woord later gebruikte bij collega's in Middelburg, bleek bijna niemand het te kennen. Tegelijkertijd gebruikte jullie, Marcel en Raquel in onze eerste gesprekken begrippen als 'sectorale beleidskaders' en 'bestuurlijke rationaliteit' en 'economische afwegingen'. Woorden die voor mij dan weer heel abstract zijn en geen betekenis dragen.
Dit maakt voor mij inzichtelijk hoe woorden een wereld kunnen openen of juist gesloten kunnen houden, en hoe betekenis afhankelijk is van context, ervaring en achtergrond. De vraag 'hoe luister je?' speelt ook een rol in de audio en video exploratie Een oefening in Luistervaaridgheid (p. 67). Met de exploratie probeer ik onze manier van luisteren even open te leggen. Welke beelden, emoties of lichamelijke ervaringen roepen de woorden van iemand in je op? En hoe geef je zelf betekenis en taal aan wat je waarneemt?

Dat zal ongetwijfeld ook gaan spelen in het PD-onderzoek *Ruimte maken in transitie*. In het eerste jaar kijk ik terug op de ontwikkeling van Grenspark Groot Saeftinghe. Daar zijn veel verschillende betrokkenen onderdeel van: overheid, landbouwers, havenbedrijven, natuurorganisaties en bewoners. Welke rol en betrokkenheid heeft eenieder daarin? Welke taal gebruiken we om begrip te krijgen voor deze verschillende vormen van betrokkenheid? Wie bepaalt welke taal we gebruiken? Naast dat taal (poogt) de werkelijkheid (te) beschrijven, is het ook mede bepalend voor welke rollen, verwachtingen en verhoudingen tussen mensen ontstaan.

Tussentaal als gedeelde betekenisruimte
Het Nieuwe Instituut spreekt over 'tussentaal'. Met een tussentaal bedoelen ze geen compromis tussen twee bestaande talen, maar een nieuwe gedeelde taal die ontstaat tussen verschillende werelden. Bijvoorbeeld tussen ontwerpers en beleidsmakers, kunstenaars en wetenschappers, bewoners en overheid. (Het Nieuwe Instituut, 2014). Die gedachte neem ik graag mee in dit onderzoek. Bij Het Nieuwe Instituut is de tussentaal vaak nog sterk verbonden aan ontwerppraktijken: nieuwe begrippen, prototypes en interventies die een gesprek mogelijk maken. Denk bijvoorbeeld aan het begrip boundary spanner, en hoe dat kwaliteiten omschrijft die niet expliciet in een rolomschrijving staan, maar die mogelijk wel nodig zijn om met elkaar artistiek onderzoek te kunnen doen dat een bijdrage kan leveren in transitieprocessen. Misschien zou een begrip als dat, of een begrip dat wij zelf nog gaan ontdekken, bij een gezamenlijk vocabulaire kunnen gaan horen.

Waar Het Nieuwe Instituut spreekt over een tussentaal als een gedeeld vocabulaire en nieuwe manieren van samenwerken rond complexe vraagstukken, onderzoek ik ook of artistieke ervaringsruimtes zelf als tussentaal kunnen functioneren. Door te onderzoeken hoe beelden, handelingen, lichamelijke ervaringen en ontmoetingen mogelijk een ruimte openen waarin nieuwe betekenissen kunnen ontstaan.
Marcel, jij vertelde bijvoorbeeld over de zandberg in Grenspark Groot Saeftinghe en jouw vraag

Taal
taal
muziek, lichaam, beweging, dynamiek, beelden
-> taal als gevolg van belichaming
taal in relatie tot belichaming

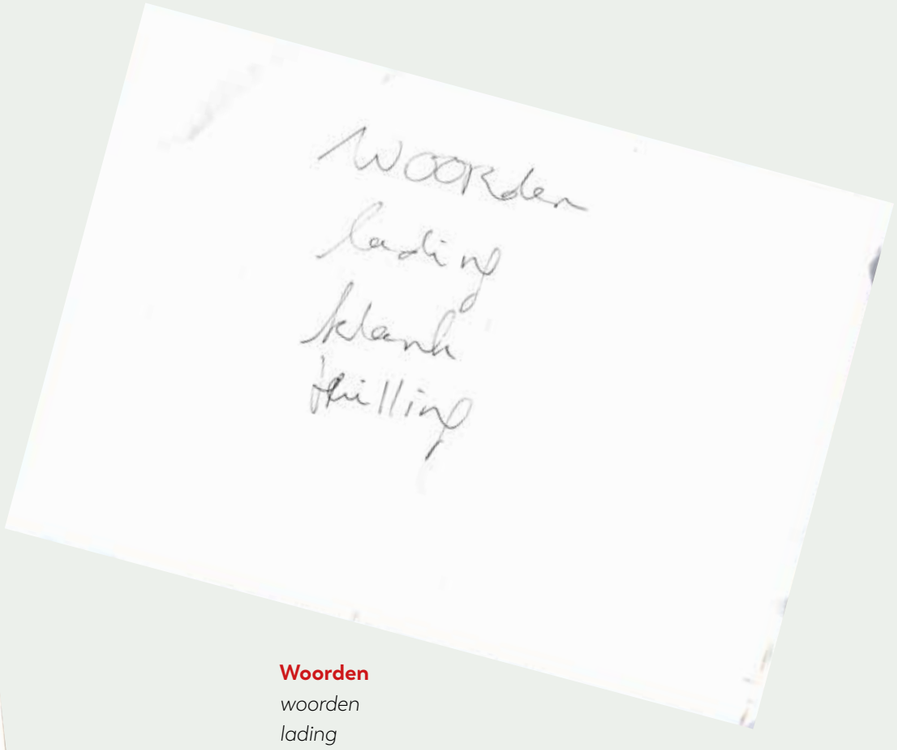

Woorden
woorden
lading
klank
trilling

Krachtenveld
eigen plek & onderzoek
krachtenveld
krachtenveld
krachtenveld
krachtenveld
thema
resonans

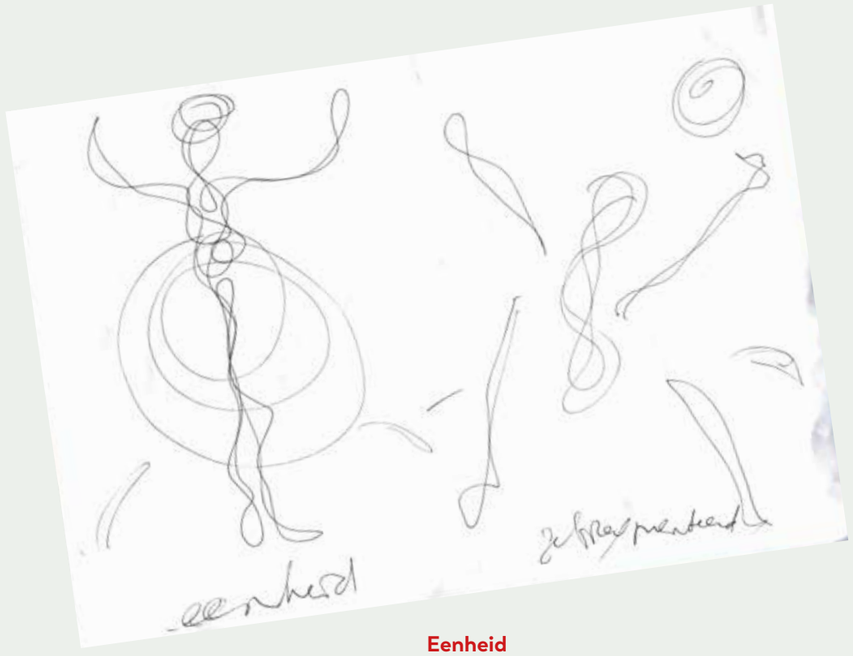

Eenheid
eenheid
gefragmenteerd

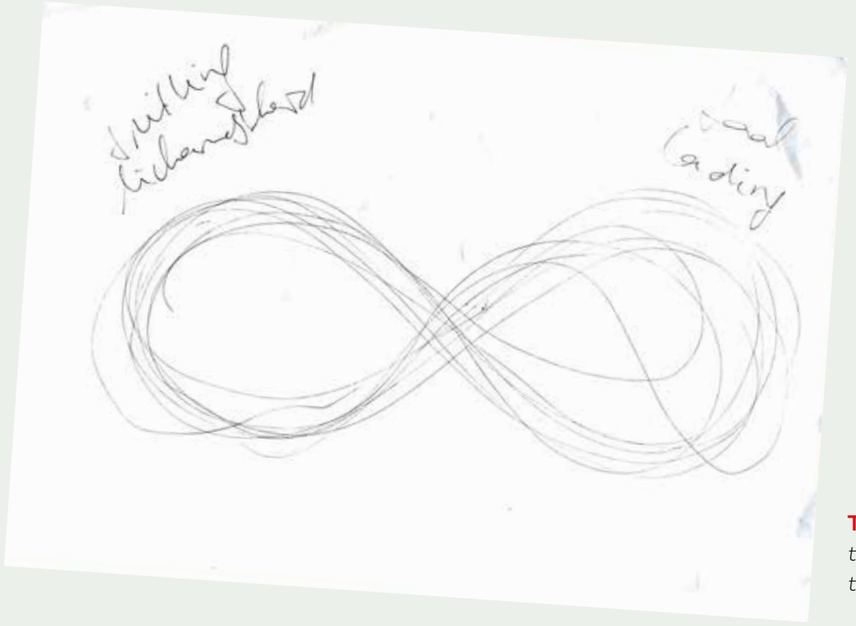

Trilling
trilling lichamelijkheid
taal lading

Schetsen en gedachteflarden uit de periode 26 april 2022 – 24 september 2025.

waarom die plek niet gewoon mocht blijven wat die geworden was: een berg zonder vooraf bepaald doel. Een berg zonder economische waarde. Een berg die vrijaf heeft van de scripts waarin we hem willen plaatsen. Waarom moest daar weer iets mee gebeuren? Die vraag is me bijgebleven. Ik ben benieuwd hoe jij jouw vragen plek geeft in je werk. Ik weet inmiddels dat je ook filosofie hebt gestudeerd, naast jouw rol als strategisch beleidsadviseur die je nu hebt binnen de provincie. Kan je de meer filosofische vragen die jij je stelt en de zoekende toon die daarbij hoort, ook een plek geven in hoe je aan de gebiedsontwikkeling werkt in je dagelijkse praktijk?

En Raquel, jij noemde tijdens één van onze gesprekken 'werken vanuit de bedoeling' (Hart, 2012). Dat bleef op de een of andere manier ook bij mij hangen. Eerder in deze publicatie beschreef ik hoe ik tijdens een bijeenkomst een vooraf ontworpen werkvorm losliet, terwijl ik probeerde trouw te blijven aan de essentie ervan. In die context gebruik ik het woord *bedoeling*: als datgene waar een vorm uiteindelijk dienstbaar aan is, en dat richting blijft geven als de situatie vraagt om een andere invulling. Ik ben benieuwd hoe jij naar dat woord kijkt. Wat betekent 'werken vanuit de bedoeling' voor jou? Hoe krijgt dat een plek binnen het werken bij de provincie?

Dit soort gesprekken zijn voor mij aanlooproutes naar een thema dat we nader kunnen gaan onderzoeken, en de manier waarop we dat kunnen gaan doen. Jacco werd naar aanleiding van ons contact voor mij de aangever van thema's als 'professionele ruimte' en 'onzekerheid' en 'impact' die de ruggengraat werden om het onderzoek in de praktijk richting en betekenis te geven. Ik hoop dat in het contact met jullie iets vergelijkbaars kan ontstaan. Dat er gaandeweg een vraagstuk, begrippen of spanningen opkomen die voor jullie van betekenis zijn.

Laten we dit thema naast pratend en lezend, ook makend, ervarend en voelend verkennen. Jullie werken dagelijks in deze praktijk, dus vermoedelijk dient zich daarin iets aan dat aandacht vraagt. Wat houdt jullie bezig? Waar bieden bestaande manieren van werken houvast? Waar wringt het? En waar zoek je ruimte?

Ik kijk ernaar uit met elkaar aan de slag te gaan en ook jullie manieren van denken, voelen en werken te leren kennen.

Een warme groet van Marjolijn

Audio en video exploratie: een oefening in Luistervaardigheid

Ik nodig jullie uit voor een eerste kleine exploratie ter kennismaking. Ik deel een videowerk dat ik maakte naar aanleiding van het Onzekerheidsvaardigheidsonderzoek waar ik eerder in de publicatie uitgebreid over vertel. In de vier jaar van dit onderzoek naar de plek van onzekerheid in onderwijsvernieuwing onderzocht ik wat er gebeurt als we anders kijken naar **processen, tijd** en onze **houding**. Ik verkende het vernieuwingsproces als iets dat zich gaandeweg ontvouwt. Naast de kloktijd onderzocht ik de ruimte van de juiste tijd en het juiste moment. Ook onderzocht ik wat luisteren en vertragen kunnen betekenen, naast spreken en doen.

Het werk heb ik in verschillende contexten getoond, onder meer rond complexe transitievragen en duurzaamheid, maar ook rond de plek van menselijke emoties in het onderwijs. Deze eerste aanknopingspunten neem ik mee naar mijn nieuwe onderzoek in de gebiedsontwikkeling, waar ik verder wil onderzoeken wat ze daar kunnen betekenen.

Vooraf
Vind een positie die voor jou op dit moment ontspannen werkt. Dat kan zittend zijn, met je rug tegen de rugleuning, of staand en bewegend in de ruimte. Kies wat voor jouw lichaam prettig is om te kijken en luisteren.

Luistervaardigheid oefenen
Het werk is een manier om de Luistervaardigheid te oefenen. We luisteren naar taal terwijl we kijken naar associatieve beelden en luisteren naar muziek. Wat hoor en zie je? Waar gaat je aandacht naartoe? Wat ervaar je aan de binnenkant? Welke betekenis begint zich te vormen?

Een eerste verkenning
We volgen wat zich tijdens het kijken en luisteren aandient. Deze kleine exploratie is een eerste stap in het artistieke proces. Wat zich aandient kan iets in beweging brengen, zichtbaar maken of een nieuwe vraag oproepen. Er is geen juiste betekenis. De ontdekkingen nemen we mee in het vervolg van het onderzoek in de gebiedsontwikkeling.

Scan de QR-code, neem waar welke betekenissen zich tijdens het kijken en luisteren aandienen.

Reflectie in taal
Na de exploratie geven we woorden aan wat is opgevallen. Wat bleef hangen? Welke woorden, beelden of momenten kwamen naar voren?

Door deze eerste indrukken te delen en te ankeren in taal, ontstaat een gezamenlijke verkenning. Dit kan bijvoorbeeld door intuïtief of fenomenologisch te schrijven. Inspiratie voor zulke manieren van schrijven is te vinden bij de Werkplaats Muzisch Onderzoek (Musework, z.d.).

V Bronnen: de ontmoeting als bron

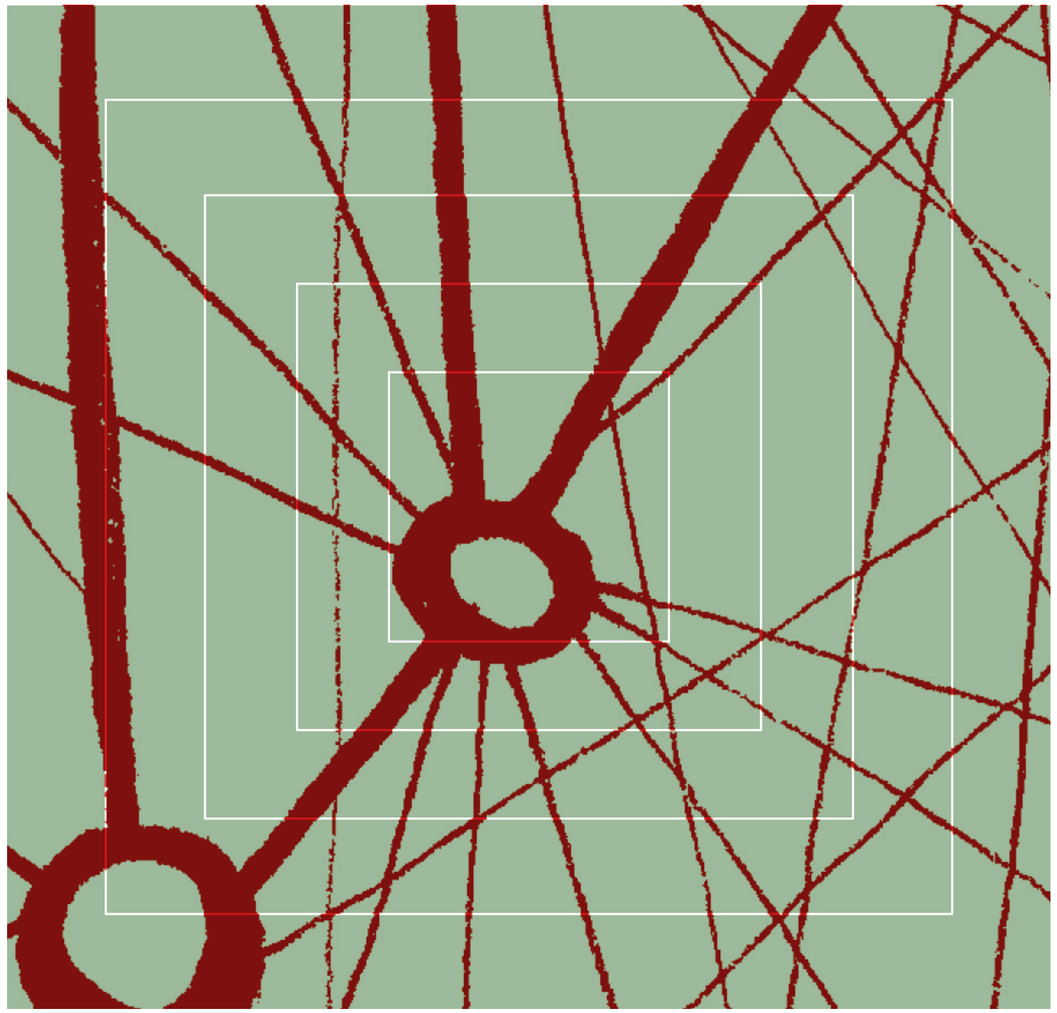

- Welke kennis krijgt ruimte
- Status van bronnen
- Een werkend onderscheid, repertoire en archief

Welke kennis krijgt ruimte

Hallo Marcel en Raquel,

Ik dacht dat ik klaar was, maar hier is nog een nabrander. Hoe wil ik eigenlijk omgaan met bronnen in dit onderzoek?

Het PD-traject waar ik nu instap is ook weer een bubbel waar manieren van waarde toekennen en positioneren bij horen. De Professional Doctorate zit nu nog in de pilotfase. Het is een praktijkgericht onderzoekstraject om nieuwe kennis te ontwikkelen rond maatschappelijke vraagstukken. De positionering van het Professional Doctorate roept nog vragen op over de aard, erkenning en waarde van de kennis die binnen het traject wordt ontwikkeld. Gaat het primair om toepasbare oplossingen, of biedt het PD ook ruimte voor nieuwe en oorspronkelijke kennisvorming? (Van Houten, 2021). Deze vragen houden mij ook bezig als het gaat om het positioneren van mijn onderzoek, dat zich afspeelt in het gebied van artistieke praktijk, ervaring en onderzoek.

APA7-richtlijnen

Voor het schrijven van mijn PD-voorstel werd mij gevraagd om bronnen op te nemen volgens de APA7-richtlijnen. Dit format is er om de integriteit, leesbaarheid en traceerbaarheid van kennis binnen de onderzoekswereld te waarborgen. In een informeel gesprek kreeg ik het advies mee om zo ongeveer twintig bronnen op te nemen. Dat bracht mij in een manier van werken die voor veel onderzoekers misschien vanzelfsprekend is, maar voor mij als kunstenaar die iets onderzoekt, nog onbekend.

In eerste instantie kreeg ik een heel emotionele reactie en moest ik huilen tijdens het schrijven. Een grote onzekerheid maakte zich meester van mij: hoe kan ik in het schrijven uitdrukking geven aan het werk dat ik heb gedaan en wat ik in de toekomst wil gaan doen? Werk dat zich in de basis tussen mensen afspeelt, in het moment en in wat zich in die levende ontmoeting kan ontvouwen. Hoe kan ik dat verwerken in een aanvraag op papier, voor een commissie die niet bij die interacties aanwezig is geweest? Ik kan in die vorm voor mijn gevoel niet volledig recht doen aan dat werk. Misschien is dat ook onderdeel van de spanning waar dit onderzoek zich in bevindt. Niet zozeer een spanning rond APA7 richtlijnen of bronvermelding, maar rond de vraag welke vormen van kennis ruimte krijgen en welke niet.

Kennis vastleggen

Ik kan wel eens denken: wat maak ik het mezelf moeilijk? Misschien ontstaat echte vernieuwing gewoon helemaal buiten onze georganiseerde wereld en moet ik me daar niet zo actief toe verhouden. Maar zoals ik eerder al benoemde over de vraag ‘hoe ontstaat verandering’, blijf ik geprikkeld door de mogelijkheid dat verandering ontstaat als we dat wat nu misschien nog niet lijkt te passen, wel in relatie brengen tot onze mens gemaakte systemen. Zie de kop Ruimte in rollen: boundary spanner (p. 22).
En dan is het vermogen om iets op papier te kunnen zetten, misschien wel één van de manieren om die relatie mogelijk te maken. Het toetsingssysteem van het PD-onderzoek vroeg mij om een voorstel in tekst zodat dit onderzoek gefinancierd kon worden. Ook in de context van gebiedsontwikkeling geldt dat beleid vraagt om teksten, kaders en argumenten. In tekst vastgelegd kennis krijgt toegang tot instituties, middelen en besluitvorming.

Misschien maakte dat besef mij zo onzeker: wat gebeurt er met kennis die zich niet zo gemakkelijk laat vastleggen? Kennis die ontstaat in ervaring, ontmoeting, gevoeligheid en interactie. Heeft die dezelfde status? Wat is ervoor nodig dat die kennis betekenis kan krijgen, juist ook in dit traject binnen de gebiedsontwikkeling in relatie tot het werk van de provincie?

Mogelijk is dat ook een van de redenen waarom het begrip ‘*tussentaal*’ mij zo aanspreekt. Eerder beschreef ik hoe Het Nieuwe Instituut een tussentaal ziet als een gedeelde betekenisruimte tussen verschillende werelden. In dit onderzoek vraag ik mij af of artistieke ervaringsruimtes zo’n tussentaal kunnen zijn: een ruimte waarin naast woorden, ook beelden, handelingen, lichamelijke ervaringen en ontmoetingen kennis kunnen dragen en betekenis kunnen krijgen.

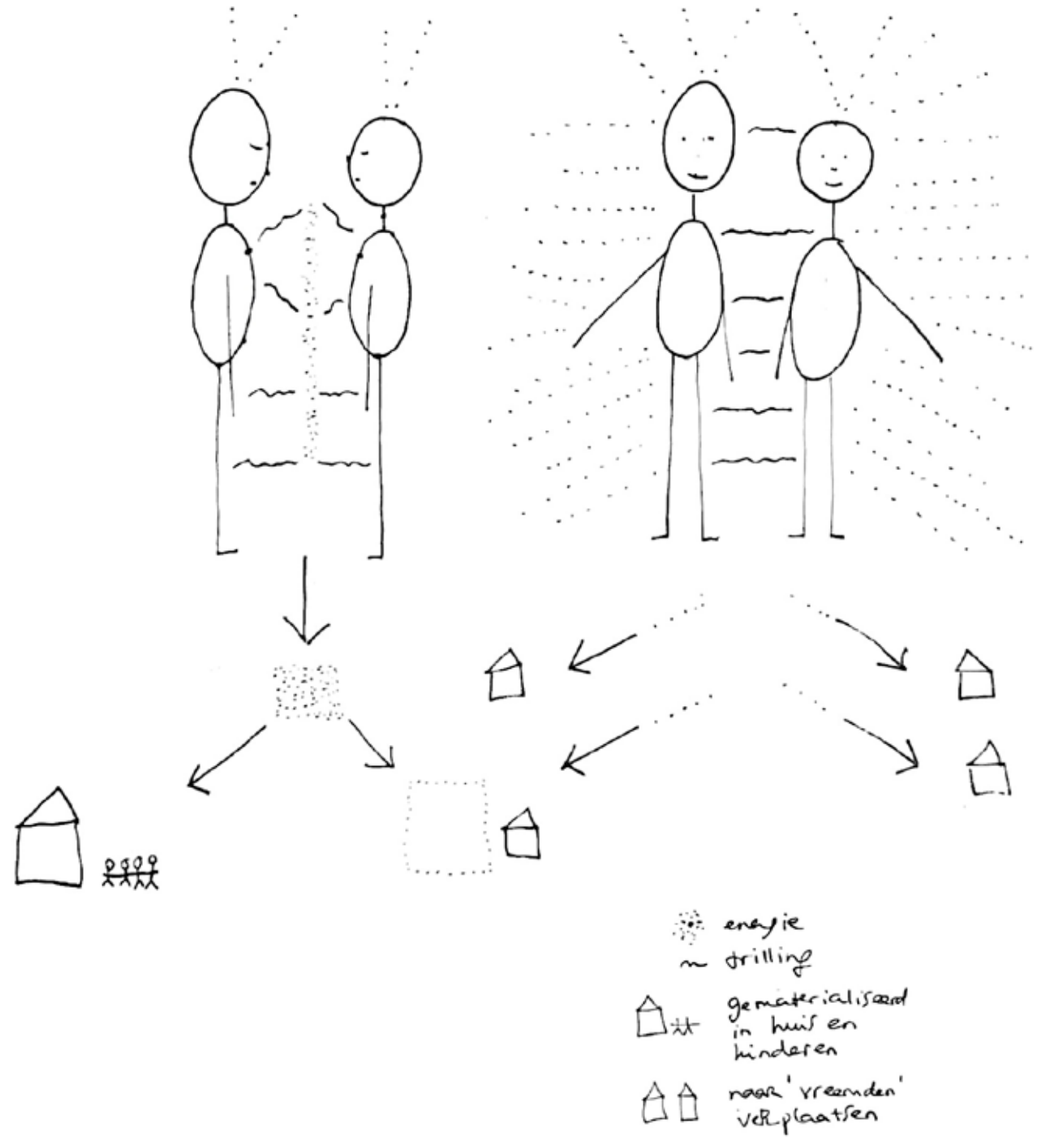

Status van bronnen

Toen het eerste verdriet afnam, ontstond er ruimte om mezelf andere vragen te stellen: waar ligt eigenlijk de autoriteit van kennis? Wanneer beschouwen we iets als waardevolle kennis? En wie of wat bepaalt dat?
Eerder noemde ik al het werk van Diana Taylor (2003), die een verwante vraag stelt. Zij maakt onderscheid tussen het archief en het repertoire. Het archief bestaat uit documenten, rapporten, boeken en andere vormen waarin kennis wordt vastgelegd. Het repertoire bestaat uit kennis die wordt gedragen door lichamen, handelingen, gewoonten, ervaringen en ontmoetingen. Beide dragen kennis over, maar niet op dezelfde manier.

Die gedachte raakte mij omdat ik in mijn eigen praktijk steeds opnieuw aanloop tegen die spanning. Vanuit mijn achtergrond als performancekunstenaar heb ik geleerd dat een werk uiteindelijk voor zichzelf moet spreken. Natuurlijk wordt een werk gevoed door boeken, gesprekken, ontmoetingen, beelden, muziek, ervaringen en de ideeën van anderen. Maar die bronnen verdwijnen als het ware in het werk. Het publiek hoeft niet eerst de literatuurlijst te lezen om geraakt te worden door wat er gebeurt. Sterker nog, in veel kunstpraktijken ontstaat betekenis juist pas in de ontmoeting tussen het werk en degene die het ervaart.

De ontmoeting als bron
Ook de bezoeker wordt daarmee een bron. De betekenis ligt niet vast bij de maker en ontstaat telkens opnieuw. Als ik terugkijk op mijn eigen werk zie ik dat de belangrijkste bron eigenlijk steeds dezelfde is geweest: de ontmoeting. De ontmoeting met mezelf, met de ander, met een plek, met een vraagstuk, met het materiaal dat ontstaat, met wat zich in het moment aandient. Dat wat tussen mensen en de omgeving ontstaat is geen bijkomstigheid van het werk, het is het werk zelf.

Dat is ook wat mij aantrok tot deze PD-bubbel, een kans om in de praktijk te onderzoeken hoe die verschillende vormen van kennis (kennis uit het repertoire die ontstaat in ontmoeting, en kennis uit het archief) met elkaar in gesprek kunnen komen. Daarin zie ik de mogelijke bijdrage van artistiek onderzoek, als een bijdrage van kennis naast theorie, rapporten of beleid.

Falk Hübner, kunstenaar-onderzoeker, lector en één van mijn begeleiders, gaf mij een inzicht dat mij helpt. Hij benoemde bronnen als een vorm van wat hij ‘kritische toegang’ noemt. Een manier waarop een lezer of deelnemer aan artistieke experimenten kan zien vanuit welke gedachtewereld een onderzoek ontstaat. Een uitnodiging om zelf verder te kijken, verder te lezen en een eigen positie te vinden. Dat beeld spreekt mij aan. Dan worden bronnen geen legitimatie achteraf en geen bewijslast, maar een poort om verder te reizen voor wie nog meer informatie wil.

Zo wil ik ook omgaan met bronnen in dit onderzoek. De bronnen in deze publicatie zijn vooral bedoeld als uitnodiging, inspiratie en kritische toegang. Ik voer ze op om inzichtelijk te maken met welke ideeën, geleefde ervaringen en gesprekspartners dit onderzoek in dialoog staat.
Een vraag die de komende jaren met me meereist is dan ook hoe verschillende vormen van kennis zich tot elkaar kunnen verhouden en elkaar kunnen aanvullen. Ik hoop in die wisselwerking iets te ontdekken dat zowel voor mijzelf als voor jullie praktijk van betekenis kan zijn.

Een werkend onderscheid, repertoire en archief

In deze publicatie maak ik een onderscheid tussen bronnen uit het archief en bronnen uit het repertoire. Dat onderscheid zie ik niet als scherp of vaststaand. Wat voor de één begint als archief kan voor een ander repertoire zijn geworden, en andersom. Ook voor mijzelf bewegen bronnen van het één naar het ander. Ik gebruik dit onderscheid daarom vooral als een manier om mijn eigen denken tijdens dit onderzoek te verkennen. Hoe dit zich de komende jaren verder ontwikkelt en verfijnt, zal onderdeel zijn van het onderzoek.

🟢 **Repertoire** – bronnen waarmee ik eerst een geleefde ervaring heb opgedaan en waarvan ik later materiaal heb opgezocht, zodat ook anderen er toegang toe hebben. Dat materiaal heb ik vaak, maar niet altijd in zijn geheel, zelf gelezen, bekeken of beluisterd.

🟣 **Archief** – bronnen die ik in eerste instantie via lezen, kijken of luisteren heb leren kennen en die vervolgens onderdeel zijn geworden van mijn denken en handelen.

🟢 **Ambassade van de Noordzee.** (2022, 6 oktober). *Vernieuwing in het recht: De Noordzee aan het woord.*

🟣 **Beuys, J., & Harlan, V.** (1988). *In gesprek met Beuys* (M. Koopman, Vert.). Uitgeverij Vrij Geestesleven.

🟣 **Bisschop Boele, E.** (2021). Pleidooi voor een breder palet aan relaties met het publiek. *Boekman.*

🟢 **Boekmanstichting.** (2025, 17 april). *Verslag: Cultuur als probleemoplosser.*

🟢 **Circus Andersom.** (z.d.). *Ontregelende verbinding | Circus Andersom.*

🟢 **Coenen, J.** (z.d.). *Werkplaats Grensgangers.* Musework.

Fraser, T. (2023). *The art of scaling deep: Research in summary.* The Systems Sanctuary & Ashoka Canada.

Hart, W. (2012). *Verdraaide organisaties: T erug naar de bedoeling.* Boom.

Het Nieuwe Instituut. (2014). *Tussentaal: Social design for wicked problems.*

Hofstede, B. (2023). Het werk van Kinke Kooi is álles wat autonome kunst niet mag zijn. En daarom is het zo goed. *De Correspondent.*

Hogeschool voor de Kunsten Utrecht. (z.d.). *De kunstenaar als grensganger.*

Hübner, F. (2022). *In good company. Think we must.* Fontys Academy of the Arts.

Lems, M. (2023). *Van docent naar artisteducator.* In *Magazine ArtEZ Academie voor Theater & Dans 2023.* ArtEZ University of the Arts.

Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit. (2022). *Ontwikkeldocument Nationaal Programma Landelijk Gebied.* Rijksoverheid.

Moore, M.-L., Riddell, D., & Vocisano, D. (2015). Scaling out, scaling up, scaling deep: Strategies of non-profits in advancing systemic social innovation. *Journal of Corporate Citizenship, 2015*(58).

Musework. (z.d.). *Werkplaats Muzisch Onderzoek. Werkvormen.* Hogeschool voor de Kunsten Utrecht.

Oellibrandt, D. (2023). *Alchemie van creatie: De 8 kernprincipes.* Brave New Books.

Onzekere Zaken. (z.d.). *Leerexpeditie onzekerheidsvaardigheid.*

Planbureau voor de Leefomgeving. (2023). *Balans van de leefomgeving 2023: Toekomstbestendig kiezen, rechtvaardig verdelen.* Planbureau voor de Leefomgeving.

Postema, J. (Regisseur). (2024). *The System.* Documentaire. Een van de Jongens.

Provincie Gelderland. (2025). *Grenzen verleggen met kunst.* Ruimtelab Expeditie Mooi Gelderland.

Ruimtehouders. (z.d.). *Belichaamde eenvoud in werk.*

Spaas, G. (2025). *Onderzoekersprofiel.* HZ University of Applied Sciences.

Spronck, V. (Spronck, 2024). *Nieuwe contexten en competenties. De kunstenaar als creative boundary spanner.*

Stel, J. (2022, 21 december). *De Noordzee als rechtspersoon: een goed idee?* EOS Wetenschap.

Taylor, D. (2003). *The archive and the repertoire: Performing cultural memory in the Americas.* Duke University Press.

Twaalfhoven, M. (2020, 27 maart). *Een onzekere toekomst? Leer van kunstenaars.* NRC Handelsblad.

Van der Scheer, I., Koek, P., & Slangen, P. (2012, januari). *Brief bedrijvenproject Master modern muziektheater T.I.M.E.* Koninklijk Conservatorium Den Haag.

Van Houten, M. M. (2021). *Anders dan 'Doctor' of 'PhD': Waarom het Professional Doctorate in Nederland niet het academische professional doctorate in het Verenigd Koninkrijk is. Tijdschrift voor Hoger Onderwijs, 39*(3–4), 23–35.

Van Rosmalen, B. (2016). *Muzische professionalisering: Publieke waarden in professioneel handelen.* Uitgeverij IJzer.

Van Rosmalen, B. (z.d.). *Werkplaats Muzisch Onderzoek.* Hogeschool voor de Kunsten Utrecht.

Van Twist, M. (2023). *Woorden wisselen: Naar een hertaling van besturen, organiseren en adviseren* (2e herziene ed.). Boom.

🟢 **Van Uden, J.** (2013). *Over het lectoraat Change Management*. Lectoraat Change Management.

🟢 **Van Uden, J.** (2020). *Monoloog Professionele Ruimte op het Spel*. Audio-monoloog geschreven voor workshops en lezingen binnen het project *Professionele Ruimte op het Spel*; soundscape door M. Zwakman.

🟢 **Van Uden, J., & Zwakman, M.** (2020a, 8 april). *Professionele ruimte op het spel, leren van de toneelwereld*. Lectoraat Change Management.

🟢 **Van Uden, J., & Zwakman, M.** (2020b). *Workshop Professionele ruimte op het spel, leren van de toneelwereld*. Workshop, De Haagse Hogeschool, 29 september 2020.

🟢 **Verdenius, T.** (2023, 26 mei). Lege midden.

🟣 **Verbesselt, J.** (2023). *Als een vis op het droge: Van artistiek extractivisme naar oceanische gronding*. FORUM+.

🟢 **Zwakman, M.** (2020a, 9 april). *1. Rol toebedelen – toe-eigenen*. In *Professionele ruimte op het spel, leren van de toneelwereld*. Lectoraat Change Management.

🟢 **Zwakman, M.** (2021, 6 juli). *Essay 1: Onzekerheidsvaardigheid, huwelijk tussen onzekerheid en doelmatigheid*. Lectoraat Change Management.

🟢 **Zwakman, M.** (2022a, 13 januari). *Essay 3: Onzekerheidsvaardigheid, de kwetsbaarheid van niet-weten*. Lectoraat Change Management.

🟢 **Zwakman, M.** (2022b, 19 mei). *Essay 4: Onzekerheidsvaardigheid, schijnzekerheid ontmaskerd*. Lectoraat Change Management.

🟢 **Zwakman, M.** (2025, 2 december). *Blog 3: Scaling Deep, de onzichtbare impact die verandering mogelijk maakt*. Lectoraat Change Management.

🟢 **Zwakman, M.** (2026a, 10 februari). *Blog 4: Impact door samen zijn*. Lectoraat Change Management.

🟢 **Zwakman, M.** (2026b, 16 april). *Blog 5: Impact, de wens van de mens om bij te dragen*. Lectoraat Change Management.

🟢 **Zwakman, M.** (2026). *Ruimte maken in transitie: Artistieke impulsen voor belichaamde kennis en meerduidige perspectieven in gebiedsontwikkeling*. Professional Doctorate-voorstel.

🟢 **Zwakman, M., & Vera, A.** (2026). *Somatic Field of Knowledge*.

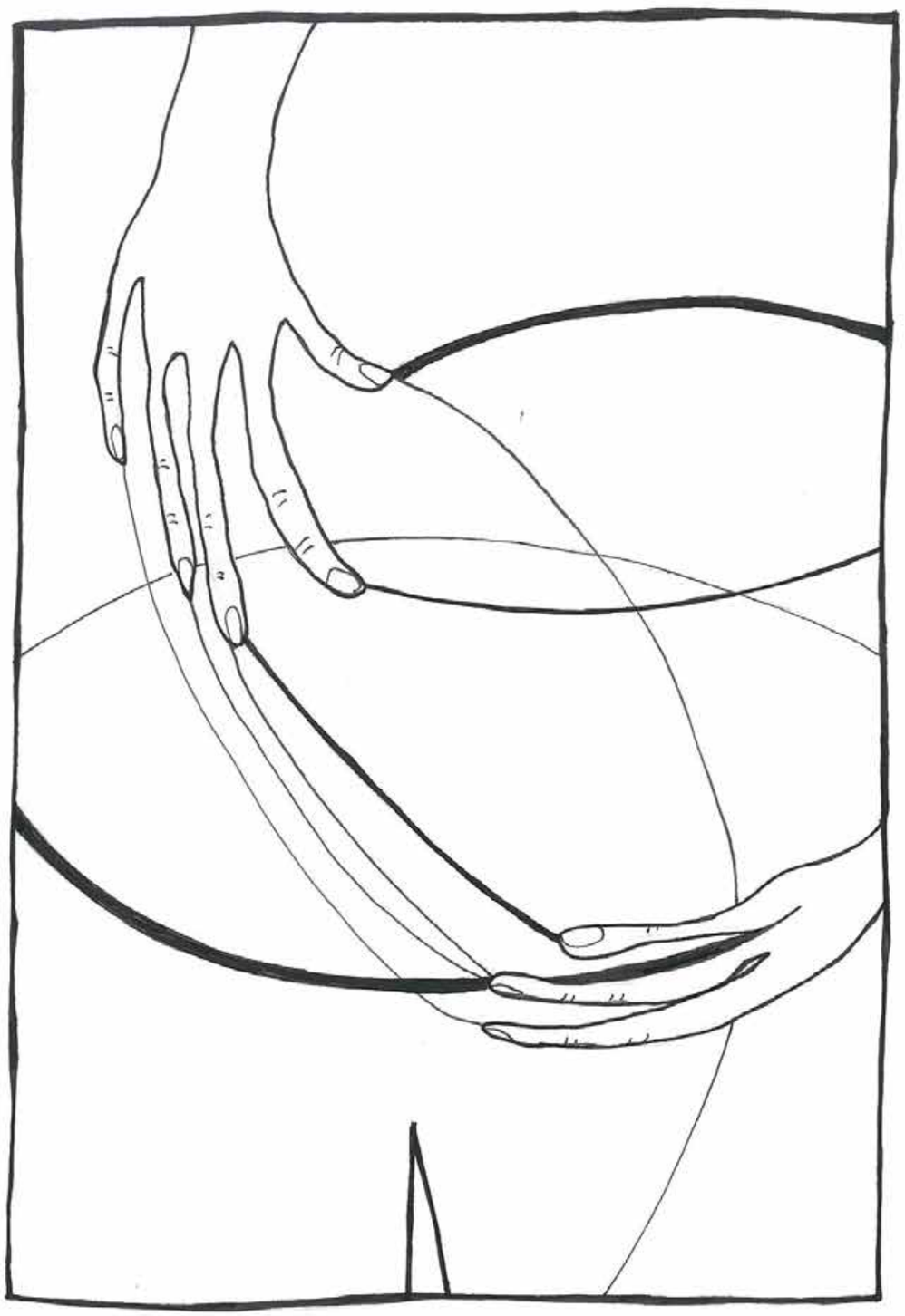

okt '24

Een verlangen
Merkenning
Tisterhood
Verlangen naar een alternatief
Draden spinnen
In taal
Dada
Niet terug te lezen
Niet te pakken
Wel te voelen vurig
Verlangen
Zo binnen
Zo buiten
Me wordt binnen taal
Buitentaal
Eén wereld
Wijsheid in trial and error
Verlangen
In het lichaam
Nu rust, laten rijpen
Vanzelf, overgave

Tekening en gedicht 3

Draden spinnen

Herkenning
Sisterhood
Verlangen naar een alternatief
Draden spinnen
In taal
Dada
Niet terug te lezen
Niet te pakken
Wel te voelen, vurig
Verlangen
Zo binnen
Zo buiten
Hoe wordt binnentaal
Buitentaal
Eén wereld
Wijsheid in trial and error
Verlangen
In het lichaam
Nu rust, laten rijpen
Vanzelf, overgave

Marjolijn Zwakman

UTRECHT, OKTOBER 2024

Over de gedichten
Dit gedicht en deze tekening zijn de derde uit een reeks van drie, zie Het is er al (p. 6) en Verlangen (p. 54) De taal in dit gedicht is gevormd door belichaamde kennis, praktijkervaring en teksten die ik heb gelezen. Zie voor de beschrijving van bronnen Tekening en gedicht 1 (p. 9).

AUDIO EXPLORATIE:

Je hebt de woorden van Marjolijn gelezen. Luister ze nu terug in haar eigen stem.

Wat merk je op?
Luister hier →

‘Kennis voor transitie ontstaat in de voortdurende ontmoeting tussen wat is vastgelegd en wat wordt geleefd.’

Godelieve

Kennis in beweging

Godelieve, lectoraat Kunst | Cultuur | Transitie

Marjolijn wist het al steeds. We wisten het allebei. Alleen hadden we er nog geen woorden voor. In de maanden waarin we werkten aan Marjolijns voorstel voor haar Professional Doctorate deden we wat onderzoekers nu eenmaal doen. We lazen boeken, stuurden elkaar artikelen, tekenden schema’s en wezen elkaar op denkers die een opening konden bieden. Maar daar bleef het niet bij. Marjolijn antwoordde soms met een gedicht op een wetenschappelijk artikel. Ik stuurde een beeld terug bij een theoretisch model. Zij danste. Soms deed ik mee. Ik droomde. We spraken lange voiceberichten in. We bleven zoeken naar woorden voor iets dat zich al liet voelen, maar zich nog niet liet vastleggen. Achteraf denk ik dat we ons steeds opnieuw lieten verleiden om op de verkeerde plek te zoeken. Telkens wanneer we dachten de onderzoeksvraag eindelijk scherp te kunnen formuleren, glipte zij weer weg. Het dilemma lag niet in het vinden van de juiste woorden. We probeerden een onderzoeksvraag te formuleren die alleen door het onderzoek zelf kon ontstaan. We zochten naar ruimte voor een ander weten. Een ander perspectief. Een andere manier van kijken, waardoor we langzaam ervoeren waar het onderzoek eigenlijk naartoe wilde.

Archief en repertoire

In haar publicatie beschrijft Marjolijn hoe een gevoel van richting, kippenvel of een lichamelijke gewaarwording zich soms aandient voordat zij die kan verklaren. Op zoek naar een taal voor die ervaring komt zij uit bij wat Diana Taylor archief en repertoire noemt: twee manieren waarop een cultuur kennis bewaart, overdraagt en vernieuwt. Het archief omvat wat wordt vastgelegd: teksten, beelden, theorieën, documenten en objecten. Het repertoire leeft in wat mensen doen: in gebaren, rituelen, verhalen, manieren van zorgen, samenwerken en in de kennis die lichamen met zich meedragen. Het archief bewaart wat een cultuur heeft gedocumenteerd. Het repertoire herinnert gewoontes en voelt aan wat aan het ontstaan is.

In onderzoek zijn we gewend voort te bouwen op wat we weten. Een onderzoeksvraag wordt geformuleerd vanuit bestaande theorieën, geplaatst binnen een body of knowledge en gelegitimeerd door wat al beschreven, gedocumenteerd en beargumenteerd is. Dat is de kracht van het archief. Het maakt kennis navolgbaar, toetsbaar en overdraagbaar.

Marjolijns onderzoek richt zich op veranderingen in het repertoire. Op datgene wat zich nog aan het vormen is. Op kennis die alleen kan ontstaan in een ervaring, ontmoeting, beweging en praktijk, en zich pas gaandeweg laat verwoorden. Hoe formuleer je een onderzoeksvraag voor iets dat zich pas tijdens het onderzoek kan ontvouwen? Hoe laat je zien waarop je voortbouwt, wanneer datgene wat je onderzoekt nog geen plaats heeft gekregen in het archief? Hoe geef je ruimte aan een weten dat zich aandient maar dat je mogelijk ontglipt als je het te snel woorden geeft in bestaande frames?

Als begeleider voelde ik hoe precair die zoektocht is. Allebei voelden we de druk van een onderzoekswereld die vraagt om duidelijkheid, onderbouwing en bewijs. Zo schrijf je nu eenmaal een onderzoeksvoorstel. De uitdaging was die reflex te weerstaan. Niet te snel terug te grijpen op de taal van het archief, maar het ongemak, de twijfel, de frustratie en soms ook de tranen uit te houden. Net zo lang, totdat Marjolijn een formulering vond die niet alleen overtuigde, maar ook trouw bleef aan wat zich nog maar net begon af te tekenen.

De vraag is niet óf het archief nodig is. Dat is het. De vraag is hoe archief en repertoire elkaar kunnen informeren, bevragen en veranderen zonder dat het ene kennisdomein de maatstaf wordt voor het andere. Zijn we bereid en in staat om vragen in en over ons repertoire niet onmiddellijk te vertalen naar de taal van het archief. Om lang genoeg te blijven bij een ervaring, een beweging of een ontmoeting, totdat zij haar eigen taal kan ontwikkelen.
Archief en repertoire vullen elkaar aan. Geen van beide is volledediger dan het andere en geen van beide hoeft het andere te legitimeren. Juist in de wisselwerking tussen beide ontstaat nieuwe kennis. Wat in het repertoire ontstaat, kan later zijn weg vinden naar het archief. En wat het archief bewaart, krijgt telkens opnieuw betekenis doordat het wordt geleefd. Ze hebben elkaar nodig om de wereld te begrijpen én te veranderen.

Dat heeft gevolgen voor de manier waarop onderzoek gestalte krijgt. In onderzoek dat voortbouwt op gedocumenteerde kennis volgen vraagstelling en onderzoek elkaar op. Eerst formuleren we een onderzoeksvraag. Vervolgens bouwen we, stap voor stap, voort op wat al is beschreven, gedocumenteerd en beargumenteerd.

In onderzoek dat zich richt op veranderingen in het repertoire werkt dat anders. Terwijl Marjolijn haar onderzoeksvoorstel schreef, was haar onderzoek al begonnen. In het wandelen, het dansen, de stiltes, de gedichten, de voiceberichten en de beelden die we elkaar stuurden. Ik liep met haar mee, vanuit mijn eigen geschiedenis, mijn eigen archief en mijn eigen repertoire. Soms raakten onze werelden elkaar en ontstond er iets wat geen van ons alleen had kunnen bedenken. Soms bleef het stil. Juist in die beweging tekende de onderzoeksvraag zich langzaam af. De gesprekken, de bewegingen, de twijfel, de verbeelding en de ontmoetingen waren geen omweg naar het onderzoek.
Zij **zijn** het onderzoek.

Transitie als verandering van verhaal
Transitie begint wanneer wij bereid zijn ons eigen repertoire en archief opnieuw met elkaar in gesprek te brengen. Wanneer de verhalen waarmee we onszelf, elkaar en de wereld begrijpen, langzaam beginnen te verschuiven. Dat gebeurt niet nadat het onderzoek is afgerond maar vanaf het allereerste begin.

Vanaf de dag dat Marjolijn aan haar Professional Doctorate begon, onderzocht zij haar onderwerp en liet ze zich er tegelijkertijd door onderzoeken. Terwijl zij haar vraag zocht, begonnen ook haar eigen repertoire en archief te bewegen. Zij stond niet aan de ene of de andere kant, maar in de ruimte daartussen. Met één been in wat al beschreven, gedacht en gelegitimeerd was. Met het andere in datgene wat zich in ervaring, ontmoeting, beweging en verbeelding begon af te tekenen. Zo kon ze zien wat daar wilde ontstaan. Transities vragen om een nieuwe verhouding tot kennis. Wanneer repertoire en archief elkaar werkelijk ontmoeten veranderen onze vragen en uiteindelijk veranderen wijzelf.

Een herinnering
Het werken met Marjolijn deed me denken aan mijn promotietijd aan de University of South Africa. Tijdens mijn promotie maakte ik deel uit van een groep Fellows waarin internationale wetenschappers en Zuid-Afrikaanse Elders gezamenlijk verantwoordelijkheid droegen voor de kwaliteit van het onderzoek. Vanaf de eerste bijeenkomst voelde ik dat ik een andere kenniscultuur was binnengestapt. Aan de ene kant stonden de wetenschappelijke tradities waarin theorie, argumentatie en eerder onderzoek het vertrekpunt vormden. Aan de andere kant stonden de verhalen, overleveringen en levenservaringen van de Elders, geworteld in hun gemeenschappen, hun geschiedenis en hun relatie met de plek waar ze leven.
Aan het begin van de dag vulde de geur van brandende salie de ruimte. Er waren rituelen waarin we deelden wat ons bezighield en waar we naar verlangden. Na een presentatie volgde een lied of een verhaal als response. We aten samen. We bezochten elkaars gemeenschappen. We dansten.

Wat weet je? En wie is degene die weet?
Als ik mijn werk presenteerde vroegen de wetenschappers hoe mijn onderzoek zich verhield tot het archief van de wetenschap. Welke theorieën bouwde ik verder uit? Welke concepten ontwikkelde ik? Hoe droeg mijn onderzoek bij aan de bestaande body of knowledge?
De Elders vroegen naar mij als onderzoeker. Van welke familie maak ik deel uit? Welke voorouders draag ik met me mee? Welke gemeenschap heeft me gevormd? Welke geschiedenis spreekt door mijn woorden? En welke geschiedenis zwijgt juist? Welke ervaringen heb ik nooit hoeven meemaken? Welke werkelijkheden blijven voor mij onzichtbaar? Waar vraagt mijn geschiedenis om werkelijk te luisteren naar die van een ander? En wat moet ik loslaten om samen iets te kunnen zien wat geen van beiden alleen kan waarnemen?

Pas daarna vroegen zij welk verhaal mijn onderzoek vertelde, welke herinneringen opnieuw gehoord wilden worden en welke relaties het zou kunnen herstellen. Zij zochten een antwoord op de vraag: *Wie is degene die weet?*

In de academische traditie staat de onderzoeker vaak tegenover de werkelijkheid. De kwaliteit van het onderzoek vraagt om zorgvuldige afstand, explicitering van aannames en een goed onderbouwde methode. Bij de Elders ontmoette ik een ander vertrekpunt. Daar maakt de onderzoeker onvermijdelijk deel uit van de werkelijkheid die wordt onderzocht. Niet als verstoring van het onderzoek, maar als voorwaarde ervoor.

De mens stond vanaf het begin centraal in het denken van Catherine Odora Hoppers en Howard Richards, waarop de leerstoel in Zuid-Afrika was gebouwd. Zij beschrijven de mens niet als iemand die tegenover de wereld staat om haar te verklaren, maar als een metafysisch wezen: een mens die altijd al deel uitmaakt van de werkelijkheid die wordt onderzocht. Een mens die denkt, voelt, verbeeldt, herinnert, handelt en betekenis geeft. Niet als afzonderlijke vermogens, maar als één geheel.

Dat betekent dat onderzoek niet alleen gaat over:
Wat weten we (niet)?

Maar altijd hand in hand gaat met de vraag:
Wie is degene die weet?

De Elders gaven de kwaliteit van onderzoek daarmee een bredere betekenis. Een goede onderzoeker legt rekenschap af over de inbedding en betekenis van het onderzoek in archief en repertoire van de academische en betrokken gemeenschappen. Dus over de cultuur die het onderzoek voortbrengt en beïnvloedt. Over de relaties die het ervaarbaar maakt of onzichtbaar laat. Voor de mensen, gemeenschappen en de meer-dan-menselijke wereld waarmee het onvermijdelijk verbonden is.

We ontmoeten de wereld nooit vanuit een leeg vertrekpunt. We kijken altijd vanuit een geschiedenis. Vanuit een lichaam dat herinneringen draagt. Vanuit gewoonten die zo vertrouwd zijn geworden dat we ze nauwelijks nog opmerken. Vanuit verhalen die ouder zijn dan wijzelf en die nog altijd doorwerken in hoe we denken, handelen en betekenis geven. Dat geldt voor mensen. Maar ook landschappen dragen herinneringen. Water bewaart oude stromen. Bodems herbergen de sporen van wie en wat hen door de eeuwen heen bewoonde. Instituties bewaren

manieren van denken. Ook de meer-dan-menselijke wereld draagt haar eigen archieven en repertoires met zich mee. Kennis voor transitie ontstaat in de voortdurende ontmoeting tussen wat is vastgelegd en wat wordt geleefd. Tussen archief en repertoire als twee kennisdomeinen die elkaar steeds opnieuw informeren, bevragen en veranderen.

Onderzoek door te maken
Volgens kunstenaar Joseph Beuys wachten mensen niet tot ze wereld volledig begrijpen voor ze handelen. Alleen in het water leer je zwemmen. Alleen door je in de werkelijkheid te begeven, door te maken, te proberen, te falen en je door de ervaring te laten veranderen, ontstaat nieuw weten. Zijn uitspraak *Jeder Mensch ist ein Künstle*r is vooral een uitspraak over de mens. De mens is een scheppend wezen. Wij geven, bewust en onbewust, voortdurend vorm aan de wereld waarin we leven. Met onze woorden, onze instituties, onze rituelen, onze economie, onze zorg voor elkaar en voor de meer-dan-menselijke wereld. Wij leven in die wereld en brengen haar tegelijkertijd steeds opnieuw voort.

Wie weet, is degene die maakt. En wie maakt, draagt verantwoordelijkheid voor wat mede tot stand wordt gebracht of ontstaat. Dat is precies wat ik Marjolijn zie doen. Zij onderzoekt een transitie door er deel van te zijn. Ze werkt met een werkelijkheid die zich nog aan het vormen is. Dat vraagt om betrokkenheid en om te blijven bij wat zich nog niet laat benoemen. Daarin ligt de kracht van artistiek onderzoek.

Artistiek onderzoek in transitie
Een transitie vraagt niet alleen om nieuwe inzichten. Zij vraagt om nieuwe betekenissen, nieuwe relaties, nieuwe praktijken en uiteindelijk om nieuwe verhalen waarin mensen zichzelf, elkaar en de wereld opnieuw leren verstaan.

Artistieke onderzoekers volgen wat zich aandient voordat het een begrip wordt. Zij maken, bewegen, luisteren, verbeelden en ontmoeten. Dat is hun manier van onderzoeken. Zo maken zij ervaarbaar wat zich nog niet laat zeggen. Zij openen nieuwe handelingsmogelijkheden en scheppen ruimte waarin nieuwe betekenissen kunnen ontstaan.
Omdat transities vooral cultuurverandering zijn, zou Artistiek onderzoek onlosmakelijk deel van transitieonderzoek moeten zijn. Omdat iedere transitie begint met mensen die bereid zijn zichzelf, hun verhalen en hun verhouding tot de wereld te (laten) veranderen.

Cultuurverandering en resonantie
Wanneer onderzoek begint op het moment dat de onderzoeker zelf in beweging komt, kan impact nooit pas aan het einde van een traject ontstaan. Zij ontstaat vanaf het eerste moment waarop mensen, verhalen, plekken en materialen elkaar beginnen te veranderen. Impact ontstaat in interacties en uitwisseling. In relaties die zich verdiepen. In de vragen die verschuiven. In de betekenissen die langzaam een andere richting krijgen.

Dat sluit aan bij hoe Joost Vervoort en Rosa Hardman resonantie beschrijven. Verandering ontstaat in de ruimte tussen mensen, waar voorstellen worden opgepakt, beantwoord, aangepast en opnieuw betekenis krijgen. De onderzoeker is daarin geen buitenstaander, maar een deelnemer. De geschiedenis, het lichaam, de verhalen en relaties van de onderzoeker én de onderzochten doen ertoe. Resonantie ontstaat nooit alleen. Zij ontstaat in de ontmoeting.

Marjolijns artistieke praktijk doet voorstellen voor een andere manieren van kijken, bewegen en betekenis geven. Een voorstel krijgt pas betekenis wanneer anderen ermee in aanraking komen, erop reageren, het meenemen, veranderen of er weerstand aan bieden. Cultuurverandering is een emergente beweging. Iedere handeling, ieder gesprek, ieder beeld en ieder kunstwerk is een voorstel voor wat zou kunnen zijn. De resonantie daarvan is een voortdurend uitdijend veld van ontmoetingen waarin transitie richting en vorm krijgt.

Kunst|Cultuur|Transitie
In het lectoraat Kunst | Cultuur | Transitie onderzoeken we de verhalen waarop onze systemen zijn gebouwd. Hoe die verhalen zich nestelen in onze archieven en repertoires. Hoe zij bepalen wat wij vanzelfsprekend, waardevol en rechtvaardig vinden. We willen die verhalen en hun consequenties begrijpen en bevragen en andere verhalen maken. Verhalen die nieuwe relaties mogelijk maken tussen mensen, gemeenschappen en de meer-dan-menselijke wereld.
Met haar artistiek onderzoek creëert Marjolijn ruimtes waarin andere vragen kunnen ontstaan. Ruimtes waarin mensen oefenen zich anders verhouden tot zichzelf, tot elkaar en tot de plek waarvan zij deel uitmaken. Voorzichtig brengt zij het repertoire in beweging. En wanneer het repertoire verandert kan ook het archief te verschuiven. Zo verandert een systeem. In de woorden van Jacco: Welkom, Marjolijn.

Godelieve Spaas
VLISSINGEN, 30 JUNI 2026

AUDIO EXPLORATIE:

Je hebt de woorden van Godelieve gelezen. Luister ze nu terug in haar eigen stem.

Wat merk je op?
Luister hier →

Beeld verantwoording

Voorpagina
Detail van tekening *Heilige huisjes* (2025).
Tekening: Marjolijn Zwakman. Ontwerp voorpagina: Marjolijn Zwakman en Ivo de Boer.

p. 4
Exploratie: somatische kennis. Artistieke exploratie tijdens het *IMPACT-event* (2026).
Fotografie: Sophie Blommers.

p. 6–7
Gedicht 1: *Het is er al* (2024).
Tekening en gedicht: Marjolijn Zwakman.

p. 14
Bedrijvenproject ING, vanuit het Koninklijk Conservatorium Den Haag bij ING Amsterdam (2012).
Fotografie: medewerker ING.

p. 20-21
Onderzoeksproject *Ruimtelab, Grenzen verleggen met kunst*, voor de provincie Gelderland (2025).
Fotografie: Karien Docter.

p. 24
Videoperformance *Naked Walking* van Marjolijn Zwakman (2008–2012).
Videostills: Marjolijn Zwakman.

p. 32–33
Onderzoeksproject *Onzekerheidsvaardigheid* binnen de minor *Artful Business Creations* van De Haagse Hogeschool (2021–2022).
Videostills: Serge Callon.

p. 35
Video-installatie *Meeting Uncertainty* over onzekerheid, ontwikkeld voor onderwijs en organisaties en getoond op zeventien locaties in Nederland (2022–2025).
Videostills: Annemiek Vera en Marjolijn Zwakman. Fotografie: Wâtte Zijlstra.

p. 38–39
Onderzoeksproject *Onzekerheidsvaardigheid*, eindevent *Een Doos vol Onzekerheid*. Interactieve lezing en werksessie (2022–2024).
Fotografie: Edwin Zwakman.

p. 42–43
Onderzoeksproject *IMPACT*, eindevent *IMPACT*. Interactieve lezing en werksessie (2025–2026).
Fotografie: Sophie Blommers.

p. 45
Lectoraat Change Management. Werksessie tijdens een bijeenkomst van het lectoraat Change Management van De Haagse Hogeschool (2026).
Fotografie: Sandra van Kolfschoten.

p. 52
Tekening *Heilige huisjes* (2025).
Tekening: Marjolijn Zwakman.

p. 54–55
Gedicht 2: *Verlangen* (2024).
Tekening en gedicht: Marjolijn Zwakman.

p. 64-65
Schetsen en gedachtenflarden (2022–2025).
Schetsen: Marjolijn Zwakman.

p. 71
Tekening *Levensenergie* (2013).
Tekening: Marjolijn Zwakman.

p. 78-79
Gedicht 3: *Draden spinnen* (2024).
Tekening en gedicht: Marjolijn Zwakman.

Credits

Deze publicatie is mogelijk gemaakt door:
De Haagse Hogeschool, lectoraat Change Management.
HZ University of Applied Sciences.
Professional Doctorate Programme Arts + Creative.

Vormgeving in samenwerking met en uitgevoerd door:
Ivo Ontwerp, Ivo de Boer.

Feedback en uitwisseling over de inhoud en vorm:
Jacco van Uden, Godelieve Spaas, Annemiek Vera, Andries Hiskes, Ralph van Leeuwen, Juno Burger.

Tekstredactie:
Rozemarijn van West.

DE HAAGSE HOGESCHOOL

PD ARTS + CREATIVE

Contact

E: info@marjolijnzwakman.nl
T: 06 487 049 41